DE WETENSCHAP EN HARE WAERELDBESCHOUWING

DOOR

Dr. H. W. PH. E. v. d. BERGH v. EYSINGA

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ
1915

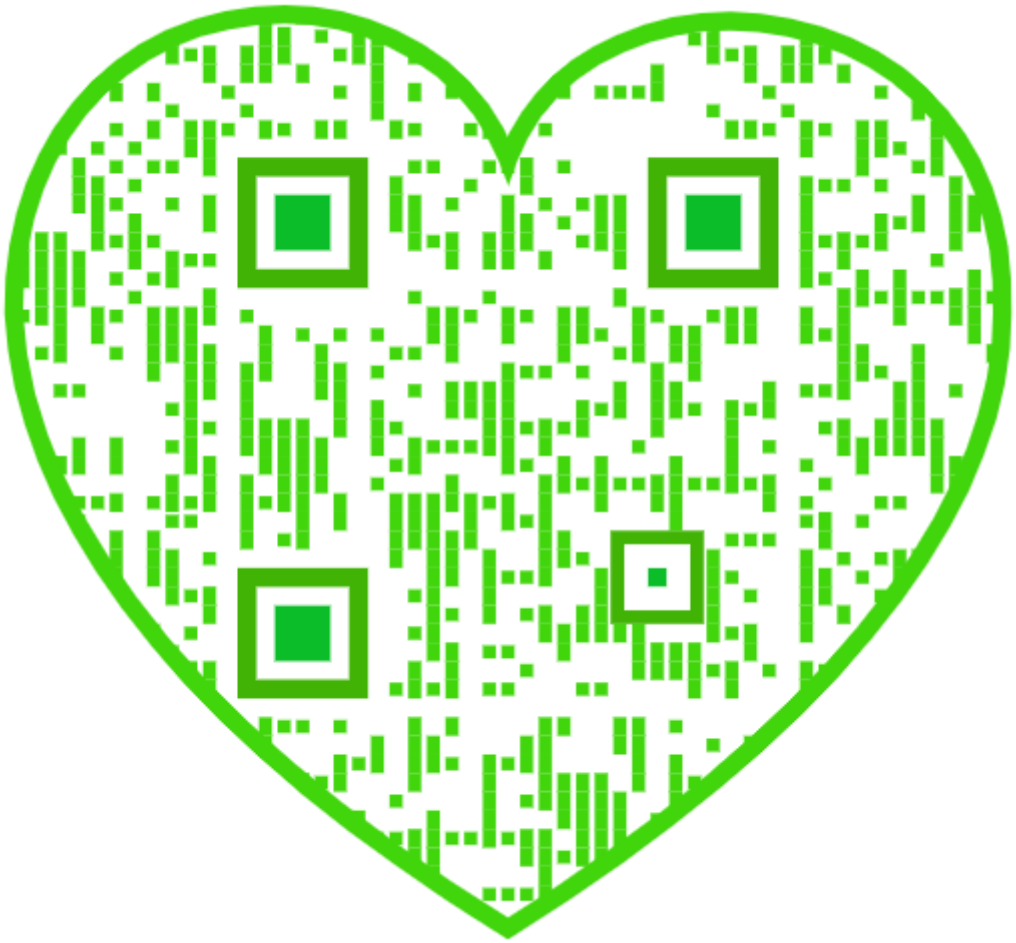

Van denzelfden schrijver is bij de HOLLANDIA-DRUKKERIJ te BAARN verschenen:

De Zin van het Christelijk Leerstuk in verband met den Oorsprong van het Christendom. f 0.40

Religie en Wetenschap. Stenogram van een lezing. f 0.40

DE WETENSCHAP
EN HARE WAERELDBESCHOUWING

DE WETENSCHAP

EN

HARE WAERELDBESCHOUWING

DOOR

DR. H. W. PH. E. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ
1915

Met mijn goedvinden heeft men de door mij te Bussum gehouden voordrachten (Januari 1915) gestenographeerd, en de Hollandia-Drukkerij heeft zich met de uitgave belast.

Men bedenke dus wel, dat men hier niet voor zich heeft een geschrift door mij zelf bezorgd, maar slechts den neerslag van het gesproken woord, dat ik echter op verzoek van den uitgever zelf gecorrigeerd heb.

H. W. PH. E. V. D. BERGH V. EYSINGA.

DE WETENSCHAP
EN HARE WAERELDBESCHOUWING

Er is een verenging van de wetenschap, die zich louter geroepen acht om vaklui voor te lichten en die niets wil te maken hebben met hen die buiten zijn.

Ofschoon het nu geenszins de bedoeling is, dat, om met den Duitschen dichter te spreken, het weten door ons worde beschouwd als een melkgevende koe, maar het veel meer heeft te zijn de groote godin, aan wie we onze liefde schenken, zoo verwachten we van een godin, dat ze zich niet opsluit binnen de spheer van haar priesters, maar dat ze naar elders hare zegeningen verbreidt.

De zin van het Weten, zoo goed als van de

Religie, die verkondigd wordt aan de menschen, zoo goed als van de Kunst, die voor de menschen wordt uitgevoerd, is een breedere en min bekrompene, en de bedoeling van deze samenkomsten zal dan ook wel zijn om datgene, wat ons weten moeizaam met veel studie en met veel nadenken heeft bereikt, aan meer ontwikkelden te brengen, zoo, dat zij het kunnen volgen.

De wetenschap maakt in dien zin aanspraak op onze belangstelling. Ze is voor het leven, en ze komt het leven ten goede, al weten velen dat niet, want velen zijn verstrikt in de utiliteit, ze zoeken ook, waar het betreft het weten, het nut; het nut is de regel van hun leven en de allesbeheerschende wet van hun aanzijn. En wanneer ge de psychologie van de menigte onderzoekt, dan is het in die menigte een hunkeren en een haken naar geluk, naar genot, en wanneer dat niet te grijpen is, dan is het een verzamelen althans van dat, wat middel heet tot het genot: geld, al is het dan maar zooveel, dat de honger gestild worde en de eerste behoeften worden bevredigd, en dan vooral macht, macht, die een Duitsch dichter-denker heeft doen zeggen, dat de wil tot macht het geheimenis is van alle zieligheid.

De wil tot macht en de wil tot genot — en wat daarbuiten omgaat, dat is niet voor de schare, maar er zijn ook anderen, die zoeken een dieper bewustwording en een breeder levensbesef, en het zijn die anderen hier ter plaatse, die ik de eer heb voor mij te zien.

Voorondersteld wordt dus, in de wetenschap, belangstelling, — de wetenschap is dus niet, zooals wij ze hier begrijpen, utilistisch, zij is er niet om te bereiden het voedsel, om te genezen de krankte, om te vinden een verbeterde techniek, — dit is maar de wetenschap in haar toepasselijkheid op het vulgaire bestaan, — maar het weten in dieperen zin is het begrip van het leven, zijn ordeningen en zijn wetten. En daarom kon dit weten enkel geboren worden onder een vrij volk, in een vrije gemeenschap en het verbaast u dan ook niet, dat het weten geworden is allereerst in Hellas.

Was er dan ook geen wetenschap in het Oosten, was er in het Oosten bij voorbeeld niet een geweldige wijsheid, werwaarts we nu nog optrekken, om van haar te leeren, een wijsheid, die theosophisch of anthroposophisch mag worden genoemd? Ik zal het niet ontkennen, maar de aanvang van het geestelijk bedrijf is het tarten van de intuïtie, — de intuïtie schouwt, de intuïtie omvat in eenen

greep het merkwaardige, het geweldige, pakt de waarheid, maar ze kan zich licht, omdat ze nog is verweven met het natuurlijke, vergissen, ze kan misleid worden en misleiden, en bewonderen we in dat verre Oosten de intuïtie en het merkwaardige, dat ze heeft aan het licht gebracht — telkens betrappen we haar op fout en feil. Zie, die intuïtie is het begin, ze is het voorspel, maar het eigenlijke spel, het treedt in bij dat gezegend volk van de Hellenen en dan zal het allereerst zijn de philosophie — want dit is het eigenaardige van den menschelijken geest, als die menschelijke geest nog jeugdig is, en in zich voelt de vitaliteit, dat hij niet terugschrikt voor het alomvattende, maar juist dat alomvattende, dat meest raadselachtige, het eerst beproeft en onderzoekt. Zóó is het immers óók met den jongeling, zóó is het met diengene, die denken gaat over het leven, — aller-eerst zal hij zich werpen op de groote vraagstukken, zal hij zijn droomen of zijn halve droomen zinnen, en eerst, wanneer hij is geworden de meer bezadigde man, dan zal hij beseffen hoe ook het voor de hand liggende, hoe iedere waarheid, die hem omringde en waaruit hij ademde, even — als ik het zóó noemen mag, — even transscendent is, evenzeer wortelt in het onmetelijke en in het oneindige als die problemen van

de onsterfelijkheid en van het Godsbestuur — waarin hij zich, toen hij jonger was, bij voorkeur had verdiept.

En zóó is het dus ook bij de Grieken gegaan. Men is begonnen met te overzien het geheel. Wat is de waereld, wat is de grond der dingen? En omdat men nog kinderlijk was en omdat men kwam uit het Oosten, en omdat daar nog drukte op den geest de last van het zinnelijke, daarom kon het niet anders, of men moest in zinnelijken trant deze vraag beantwoorden.

Wat is der dingen wezen? en op de Ionische eilanden, waar omgolfd werd het kleine, enge gebied der bewoning door de nooit rustende, door de altijd zich weer verkeerende en vervlietende zee, daar luidde het antwoord: het water is de grond der dingen, — het stoffelijke, dat bewegelijk stoffelijke, en we zullen niet glimlachen om dat, wat de wijzen van toen hebben gedacht, want wij, in onzen modernen tijd, waar we hebben geluisterd naar de stem van een meer ernstig en bezadigd weten, wij hebben ook vernomen, nietwaar? dat eens onze aardbol in een vloeistofvormigen staat heeft verkeerd, dat in dien zin dus het stoffelijke hier op deze planeet uit een vloeistof zich heeft ontwikkeld, — maar is het eigenlijk wel het water, zooals Thales antwoordt, —

is niet fijner, verfijnder de lucht, de lucht, waaruit we leven, waarin we ons bewegen, de lucht, die ge niet kunt afsluiten of ge moet sterven den dood, — is de lucht niet het beginsel van de dingen, — of is het misschien de ruimte, dat eindelooze, dat al die mysteriën van het aanzijn in zich bergt — of is het misschien het altijd bewegelijke vuur, is het de warmte ook, is het de warmte, waardoor gestoofd wordt het zaad, zooals het is neergeleid in den schoot van de moederaarde, — — is niet warm de temperatuur van het lichaam, is de doode niet koud, maar de levende mensch dikwijls in de overspannen hitte van de koorts het meest onbedwingbaar, en het meest actief, — is het beginsel der dingen niet de beweging, en is de bewegelijkheid niet het vuur zelve? Ge voelt, hoe de gedachte voortgaat op haar baan, hoe de gedachte zich verrijkt, en ook wij zeggen het immers, waar we gezegd hebben, dat deze planeet zich ontwikkeld heeft uit een vloeistofdruppel, dat deze planeet ook weer is ontstaan uit een gasvormigen toestand, dat hij geworden is uit een vuurbol, die straks is afgekoeld, en dus, is het moderne weten niet voortgegaan en heeft het straks niet gezocht in het getal de essentie der dingen? en is het niet geweest het

antwoord van de Pythagoreesche School, dat het getal het ware in alle waereld is?

Indien ge komt tot een physicus, en ge vraagt hem naar het licht, dan zal hij zeggen: al die veelvormige lichtverschijnselen, ze zijn toch het het ééne, ze zijn de eeuwige beweging van den aether, — alleen de trillingscoëfficient verschilt, en dus wezenlijk is de kosmos quantitatief, alles is getal, maar het getal, het telbare, het meetbare, het getal, dat ge naspeurt in de waereld en dat ge nabijkomt in uw berekening, het kost u veel inspanning en moeite, — ge zit en ge worstelt met cijfers, en eindelijk, eindelijk gelukt het u om te verstaan, om te verstaan de elliptische kringen, waarin zich wentelen planeten en misschien wel kometen, — ge komt tot deze waarheid van het getal door het denken, en het verwondert u dan ook niet dat een Anaxagoras gesproken heeft van den Noes, van de Rede, dat de Rede eigenlijk de kern der waereld zou zijn, en na Anaxagoras een Empedocles, die gewaagt, — en het is nog in kinderlijken trant, — die gewaagt van Haat en van Liefde, — maar wat verbiedt ons dit over te zetten in woorden als afstooting en aantrekking, — is er niet een streven in de waereld? de waereld is niet louter telbaar en meetbaar, maar de waereld is ook

drang, de waereld is ook, zooals Schopenhauer het zou noemen, op zijn wijze, wil, en we naderen de philosophie van de klassieke periode der Grieken, en in die klassieke periode wordt vervuld, wat bij de voorloopers was toebereid; als Socrates het oog afwendt van dat veelvormige gebeuren in den kosmos, dan zal het zijn om in te keeren tot zich zelf, om ons uit te noodigen, dat we bespieden het eigen innerlijk, dat we letten op den mensch, hoe de mensch het Denken is, — de mensch, die bij de Sophisten de maat heette aller dingen, wordt door Socrates — als ik het zoo mag noemen, — de normale mensch; de mensch, die leeft in u en in mij en in ons allen: deze mensch is de mensch-idee, is de denkende mensch, en dan volgt op Socrates Plato, en Plato, die een wijsgeer, maar die vooral een dichter is, Plato, die in allegorische en symbolische beelding zijn waarheid onthult en verbergt, Plato zal ons opvoeren naar dat Rijk van de Ideeën, of wilt ge, van de levende, van de werkzame begrippen, en hij zal zeggen: het waarachtige in de waereld, dat is het Begrip, en de nuchterder Aristoteles zal dat Begrip niet zoeken in den droom van het hierboven, maar het Begrip, dat is voor hem het wezen van de dingen, dat is voor hem de volmaakte werkelijkheid, en

dit wordt dan voortgezet in de jongere philosophie van de Grieken — ik noem alleen maar de Stoa, — in die Stoa zal het heeten, dat er is een waereldziel, dat er is een Logos, en uit de Stoa komt tot ons het bekende woord van het Johannesevangelie: alle dingen zijn door het Woord of door de Rede gemaakt en er is niets, dat niet door de Rede geschapen is.

. . . Is het inderdaad niet zóó, is het inderdaad niet zóó, als het begrepen is door die menschen van voorheen? — We hebben soms wel het besef, dat al dat philosopheeren is een ijdel spel, dat er stelsels worden gebouwd en dat die stelsels straks worden teniet gedaan, dat het ermee is, zooals het is in die oude sproke, in de Odyssee, — Penelope zit neer en ze weeft haar weefsels, en als de weefsels klaar zijn, zoo heeft ze toegezegd, dan zal ze haar hand reiken aan den verkoren man, die om haar werft, maar wanneer de nacht komt, dan rijt ze de weefsels weer uit elkaar, en zóó is het ook volgens het begrip van veel menschen in de philosophie; in de philosophie, die wil zijn, de universeele wetenschap, die begrijpen wil het verband van de dingen, — en toch is het inderdaad niet als die onkundigen het denken. Het is niet zóó, dat hier een ijdel werk wordt gepleegd, en de

historie van de philosophie, dat is een historie van stelsels, ja, maar stelsels, die elkaar niet opvolgen en aflossen alleen, maar ook stelsels, die elkaar aanvullen en elkaar completeeren — ons beeld van de waereld, het wordt steeds meer omvattend en het wordt steeds meer voltooid.

Wij zijn nog niet heen over Thales en over Anaximenes, en over Anaxagoras, en over Socrates, — al deze menschen, ze hebben een kant van het leven bezien, ze hebben, in hun eenzijdigheid, dien kant van het leven geaccentueerd, en dit was hun tekort.

Ik herinner u een naam als die van Spinoza — Spinoza, onzen grooten landgenoot, en voor Spinoza is slechts wezenlijk de God-Natuur, de veelheid is een schijn, — zooals de zee aanrolt en dan komen op de golven en ze worden uit elkaar gespat en de druppels ze worden versplinterd, zoo is het met alle aardsche dingen, maar in die bewegelijkheid duurt het leven, duurt het Eéne, het Goddelijk-Eene, — de eenheid, die de veelheid verzwelgt, — maar onmiddellijk volgt op Spinoza Leibniz, die niet zijn mindere is, en voor Leibniz is deze gansche werkelijkheid niets anders dan het vele, en wordt dat vele aan elkaar gebonden door de harmonie, die voor de schepping is geproclameerd van het begin der

dingen af; dat vele, het is het waarachtige, — het zijn de monaden, en die monaden, ze wentelen zich, en ze zoeken elkaar, en ze vervreemden zich van elkaar, — voelt ge, wat het beteekent? nadat er was bij Spinoza het eene, dat alles verzwelgt, komt nu dialektisch, bij wijze van tegenstelling, daartegenover de veelheidsleer van Leibniz en in de jongere philosophie zullen Leibniz en Spinoza beiden worden bedacht en hun denken in hooger denken worden saamgevat.

De geschiedenis van de wijsbegeerte is niet een geschiedenis van droomen, en dit is ook niet de historie van het menschelijk weten, maar er gaat door de geschiedenis een lijn opwaarts, het is, om met den grooten denker te spreken, alsof we wandelen door een Pantheon, en verschillende godsgestalten staan er voor onze oogen, die verschillende godsgestalten, dat zijn de stelsels van de geweldige philosophen, en geen van die gestalten kan worden gemist, in het Pantheon, want met elkaar drukken ze eerst uit het waarachtig-goddelijke, en nu kan afgebroken worden eenmaal de gang van de ontwikkeling en zoo is het ook: de middeleeuwen, ze dagen over West-Europa, en dan is er een andere arbeid voor den geest, dan is er een zich verdiepen in

het gevoel, dan is er een weerkeeren tot de intuïtie, dan is er een verjonging als uit den moederbodem van het leven, en die heeft ook zijn waarde, en straks breekt aan een nuchterder tijd, en een Descartes wordt genoemd of een Cartesius; een Cartesius zal het zeggen, dat het ik, — let wel op, — dat het ik het blijvende, het waarachtige, het eenig kenbare is in dat onzekere van de waereld, en tegenover dat ik, dat is de geest, staat de natuur, en nu komt een Spinoza, die natuur en geest verbindt, door wie natuur en geest wordt samengeklonken, in dien Eenige, dien ik straks u noemde — en al dieper en dieper boort het weten en richt zich het denken, en in de klassieke wijsheid, die met Kant aanvangt, zult ge straks ondervinden, hoe alle draden van het menschelijk denken worden samengevoegd in dit groote patroon van het nieuwe weten. Geen kan ontbeerd worden, Leibniz noch Spinoza, Cartesius noch Plato — allen hebben iets van dat waarachtige bezeten, en de jongeren komen, en, waar ze van de ouderen, hebben geleerd, hebben ze dat van de ouderen voltooid. In die klassieke Duitsche philosophie, daar is dit het beginsel, het begin en het einde — want dit is het beginsel immers, — het alles doordringende en het alles besturende: dat

souverein is de geest, dat de gansche schepping des geestes is. Dat is in eersten aanleg de wijsheid van Kant — Kant toont ons, dat de waereld, die we zoo zien met de oogen en met de handen tasten, is een waereld van verschijning, een phenomenale waereld. Wat we gewisselijk kennen, dat is slechts het eigen ik, dat is onze geest. De dingen daarbuiten, zij zijn de dingen zooals ze zijn voor den geest. Tijd en Ruimte verzekert ons Kant — en hij verzekert het niet slechts, maar hij ontwikkelt het in zijn Kritiek van de Zuivere Rede, — Tijd en Ruimte zijn subjectief voor ons, zijn vormen van ons aanschouwen: zooals we door een veelkleurig glas de waereld veelkleurig zien, zoo moeten we op tweeërlei wijze zien deze bonte werkelijkheid, deze werkelijkheid aanschouwen in tijd en in ruimte, omdat we zóó zijn gemaakt. En er is nog meer, dat in het bezit van den mensch, van den menschelijken geest is; dat zijn namelijk de denkvormen, de gedachtevormen, de stambegrippen, — wat men dan noemt de kategorieën. We spreken over eenheid en veelheid, en ook over substantie hebben we het, over oorzakelijkheid, over toevalligheid, over mogelijkheid, en nu wanen we allereerst, dat deze kategorieën geldigheid hebben daarbuiten, maar, zegt Kant, het is niet zoo.

Hier hebt ge weer dit van het gekleurde glas: omdat we door een gekleurd glas zien, is dit landschap om ons heen gedoopt in dezen tint; omdat we zóó zijn toegerust, als we zijn, moeten we tezamen voegen en moeten we ontbinden. Wij zijn het, die de eenheid brengen in de verschijnselen en de veelheid en de alheid; van ons is de mogelijkheid en de noodzakelijkheid, de oorzakelijkheid en de toevalligheid.

En wat is de waereld dan? wat is dan die groote waereld daarbuiten, wat is de essentie, wat is het hart van de dingen? Kant weet het niet, — het is het Ding an Sich, het transscendente, das Ueberfliegende, dat wat al ons menschelijk begrip teboven gaat.

En langs andere wegen poogt nu Kant te naderen tot dat, wat tenslotte het doel van alle wijsheid is. En straks volgt op hem Fichte, Johann Gottlieb Fichte, en dan zal hij aan Kant vragen: wat hebt ge toch aan dat Ding an Sich? is dat zóó onbekend, zóó verborgen, is het inderdaad zoo geheimzinnig, voelt ge dan niet wat dat Ding an Sich is?, dat Ding an Sich, dat is louter het ding, na aftrek van al zijn eigenschappen. Ge ziet een voorwerp, ge ziet een stuk zwavel of koper, ge vertelt daarvan, ge vertelt, dat het ruimte inneemt, ge vertelt dat het

een zekeren duur heeft, dus aanwezig is in den tijd, ge vertelt, dat het zóó is gekleurd of ge vertelt, dat het één stuk koper is en het bestaat uit verschillende deelen, dat het eenheid is en veelheid, en dat al die deelen hier samengaan; ge vertelt dat het zijn oorzaak heeft; dat het noodig is in de waereld — dat alles vertelt ge, en ge voegt daarbij dat zoowel de ruimtelijkheid en de tijdelijkheid, zoowel de noodwendigheid als de veelheid en de alheid is uw maaksel, een subjectieve reactie, een schepping van uw geest, — ge trekt dus alle eigenschappen van het ding af, en wat blijft er dan over? dan blijft er niets over dan de leege huls, het abstracte zijn, dat, wat geen eenheid meer heeft en waarvan alle vorm is weggenomen, — het Ding an Sich, zegt Fichte, dat is wel het meest en het best bekend.

En wat volgt daar nu uit? Wat volgt nu uit dat antwoord van Fichte? Daaruit volgt, dat het gansche ding, niet het ding dus na aftrek van zijn an-sich, maar dat an-sich ook, dat de heele waereld, de heele werkelijkheid om ons heen, gewrocht is van den geest, schepping des geestes, — en op deze lijn zijn de klassieke denkers voortgegaan.

Dat is de bedoeling van Schelling, — Schelling die op Fichte volgt, Schelling, die de Natuur zal

betrekken in zijn begrip. Fichte heeft dat niet gedaan, Fichte is meer ethisch mensch; Fichte, die zich verdiept in het innerlijk, in het geestelijk leven, in de psyche. Och, we verdeelen immers onzen arbeid. Wij zijn niet alle geroepen tot hetzelfde: het waereldprobleem is zoo omvattend en zoo overweldigend, dat er arbeiders moeten zijn, die zoeken in verschillende richtingen het antwoord. En zoo is eerst Fichte er geweest, maar dan komt Schelling, en Schelling verdiept zich in de natuur en nu is dit het antwoord: hoe komt de geest, die alles schept, er dan toch toe, om voort te brengen deze natuur, deze werkelijkheid — hoe komt de geest daartoe?

Is dat de menschelijke geest, is dat een geest, is dat mijn geest? Ge begrijpt, dit is niet vol te houden. Indien ik het heb over u en over mijzelf, en over hem en over haar, dan ben ik immers in de waereld, dan ben ik in de waereld van veel menschen, dan ben ik in die werkelijkheid, die, volgens Fichte, schepping is van den geest. Fichte waarschuwt dan ook telkens ervoor, dat het ik, waarover hij het heeft, niet is het persoonlijke ik, maar dat het is das Welt-ich, das Absolute Ich.

Nu zal men kunnen zeggen: dit wekt verwarring, waarom laat ge dan niet liever weg dat

woord Ich, waarom spreekt ge dan niet liever van iets, dat het ik te boven of te buiten gaat, hooger en dieper is dan dat ik; dat is het meer omspannende, waaruit het ik is opgerezen?

En dat doet Schelling nu. Schelling misbruikt niet meer dat woord ik. Schelling heeft het over het absoluut-indifferente, dat wil zeggen dat, wat we nog niet kunnen noemen Natuur en wat we nog niet kunnen noemen Geest, maar dat toch zeker dichter bij den geest is dan bij de natuur. En dit tracht hij in zijn stelsel te ontwikkelen, — en dit stelsel is niet zeer systematisch, hier zijn meer de invallen van een grooten geest, van een dichterlijken, dikwijls fantastischen mensch; in dat stelsel tracht hij te laten zien, hoe dit absoluut-indifferente zich ontwikkeld heeft. Hegel, zijn discipel, de man van de abstracte redelijkheid, Hegel zal het zeggen en hij zal het verlossende woord uitspreken: wat ge daar noemt het absoluut-indifferente, dat, waarvoor ge een naam zoekt, dat, waarmee uw taal worstelt en ze kon het maar niet vinden, dat zal ik betitelen met dien antieken naam van Plato: de Idee. Als ik hier nu precies moest zeggen, wat die Idee is, dan zou ik twintig avonden voor u kunnen spreken, zooals ik dat in Zutphen doe, want daar geef ik een cursus over dit onderwerp, alleen om te beduiden wat

bedoeld wordt met dien naam Idee — maar dat is niet noodig. Als ik hier spreek van de Idee, dan zal ik u die iets nader brengen: zonder dat ik in de diepte kom, zal ik het toch zeggen, wat met dit woord is gemeend. De Idee — de Idee, dat is de redelijkheid in de werkelijkheid, en gaan we nu eens na, wat we eigenlijk zoeken in alle wetenschap indien dit is het echte zoeken, het echt wetenschappelijk zoeken, indien het gaat om de bevrediging van den geest, niet van de stof, niet van de nooden en behoeften der maatschappij, maar indien het gaat om het waarachtig geestelijk goed, dan willen we begrijpen immers. De wetenschap tracht te begrijpen, ze tracht te vinden de redelijkheid in de werkelijkheid. Er gebeuren duizenden en millioenen dingen in de waereld, er is allerlei dat onze aandacht vraagt, hier zien we orde, maar ginds is wanorde, en we kunnen niet gelooven, dat die wanorde aanwezig is, — die wanorde, zeggen we. moet tenslotte opwellen uit een orde, moet gedragen, omvangen worden door een orde. Als wij de orde nog niet kennen, dan ligt dat aan onze onvoltooide wetenschap en de wetenschap zoekt, en zoekt, en zoekt, en dan meent ze het gevonden te hebben, en dan komen er nieuwe feiten, en die feiten spotten met haar hypothesen en met haar theorieën, die vaster dan

de hypothesen zijn gegrond, maar stelt dat nu de wetenschap teleur? Misschien voor een oogenblik, maar voor een oogenblik ook slechts, want ze gaat opnieuw zoeken, ze blijft gelooven in de redelijkheid van de werkelijkheid. Dat is het geloof van de wetenschap. Vergeten we toch nooit, dat de wetenschap uit het geloof leeft, — niet het geloof van een of ander genootschap, het welomschreven geloof, dat dikwijls berust op allerlei verbindingen, combinaties van traditie en van suggestie, — maar uit het geloof in zich zelf, het geloof in de souvereiniteit van den geest. De wetenschap gelooft in de waarachtigheid van den geest, — dat de geest het ware is in de waereld. Ze gelooft immers in de redelijkheid van de werkelijkheid en de redelijkheid, dat is de geest zelve, de geest komt met dien eisch van redelijkheid tot de werkelijkheid en zegt: het moet te vinden zijn; dat, wat ik ben, moet ook steken in de dingen, de dingen kunnen zich zonderling gedragen, — zooals Hegel het genoemd heeft: Bacchantisch gedragen of Nietzsche — die als een broeder van Hegel was — Dionysisch gedragen, ge kunt ze niet grijpen en niet vasthouden, maar de orde is er, een begrip steekt in de waereld, de waereld is logisch, al heeft ze ook haar kant van illogica, van schijnbare redeloosheid.

Dat is nu de Idee, die de philosophie bedoelt. Och, en die Idee vindt ge terug, laat ik zeggen bij Eduard van Hartmann, — hij zal het anders noemen, hij zal spreken van het Unbewusste, dat, wat in haar kern de waereld is, maar dat Onbewuste is niet een stuk hout of ijzer, het is niet de domme, brute stof, en het is ook niet de energie, die trilt en nog eens weder trilt, maar het Onbewuste is voor von Hartmann met het bewuste verwant, het is het bewuste in wording, het is het nog niet voltooid bewuste — daar hebt ge het weer. Men heeft gezegd, dat we Monisten in hope zijn, dat we de eenheid van de dingen al voelen en vooronderstellen, en het is ook zoo, — het Monisme, het is de grondwet van onzen geest. De eenheid vooronderstellen we, maar die eenheid zal hier dan toch wel beteekenen, dat er een band is tusschen de stoffelijke en de geestelijke waereld. En nu hebt ge hier den gang van de ontwikkeling, en dit is de ontwikkeling van die voldragen wetenschap, zou ik zeggen, die men dan noemt philosophie. Nu, begrijpt ge, nu is er bij dit philosopheeren een gevaar: men kan philosopheeren, men kan philosopheeren over het denken zelf, men kan nagaan het logische in den geest, men kan het hebben over die stambegrippen van den geest, men kan het hebben over

eenheid, veelheid, werkelijkheid, mogelijkheid, hoeveelheid, — als men daarover spreekt en als men dit overdenkt, dan heeft men de zuivere rede „die reine Vernunft" zooals Kant ze heeft genoemd en dit is eigenlijk het domein van het wijsgeerig denken, daar is de wijsgeer thuis, daar is hij zóó thuis als thuis is de wiskunstenaar op zijn gebied — de wiskunstenaar heeft niet te maken met die waereld om hem heen, maar hij heeft alleen te maken met zijn eigen kategorieën van wiskundigheid en daarmee arbeidt hij en zoo is het met den wijsgeer ook, — maar wanneer nu diezelfde wiskunstenaar gaat toepassen die mathesis op de dingen daarbuiten, dan moet hij rekening houden met die stof, en zoo is het nu ook inzake de philosophie.

Wanneer die philosophie zich heenwendt, met dit zuivere denken, naar de waereld toe, naar de natuur en naar de historie van de menschen, dan moet ze zich bekommeren om dat natuurlijke en om dat historische, dan moet ze feiten kennen, dan moet ze die feitelijkheid in het oog vatten en dat heeft men allereerst bij de Grieken te veel verzuimd. Och, en dat kon ook niet anders. De Grieken waren daaraan nog niet toe, de Grieken, ze waren niet de empiristen, die wij later zijn geworden, de ervaringsmenschen.

Daar hebt ge weer de beperktheid van ons geslacht: als we uitmunten in het eene, dan komen we tekort in het andere, als we op het oogenblik reusachtig zijn en cyclopisch zijn en we bouwen onze ijzeren structuren en we maken onze verdelgingswerktuigen in den oorlog, dan ontbreekt ons het mystieke, en de diepere realiteit, en die Mystieken van de Middeneeuwen, ze wisten niet van onze shrapnells en van onze bommen en torpedo's, — dat is de menschelijke beperktheid en de menschelijke eindigheid, en zóó is het ook met die Hellenen geweest — toen ze maakten hun groote systemen van philosophisch denken, toen hebben ze zich te weinig bekommerd om de nuchtere feiten. Toch hebben ze die nuchtere feiten wel nagespeurd, want Aristoteles was een ijverig onderzoeker, en hij heeft geschreven over de planten en de dieren en de sterren en de hemelverschijnselen, en van oudere wijsgeeren wordt verteld dat ze de zonsverduisteringen hebben ontdekt en voorspeld zelfs — en Theophrastus, alweer heeft gewerkt in botanie, en later zijn gekomen de astronomen en ze hebben allerlei geweten van wat wij tegenwoordig weten aangaande de beweging van den hemel, al is hun stem overschreeuwd door de stem van Ptolemaeus, en al is die stem van Ptolemaeus beheerschend

geworden voor de Middeleeuwen, en in die Middeleeuwen heeft de nuchtere feitenkennis afgedaan, dit kon niet anders, maar dat wijzigt zich in den nieuwen tijd, — in den nieuwen tijd, dan worden de banden verbroken, die de menschen aan die oude waereld hechten, aan die kleine, enge waereld, waarin ze leefden, en dan zal de burcht worden geslecht, en dan zal het klooster wankelen, en dan zal de kathedraal niet meer alles omvatten kunnen, dan zullen daar rijzen steden en dan zullen de gildemenschen arbeiden, en dan zal hun arbeid worden verkocht op de markt, en dan zal straks worden de warenproductie, men zal voor den afzet en niet voor eigen gebruik zwoegen, en dan zal zich ontwikkelen de handel en met dien handel de industrie, de grootindustrie, en dan heeft men immers noodig veel kennis van de waereld, — als men varen zal, moet men weten van getij en van wind, moet men op de hoogte zijn van de astronomie, als ge wilt trekken naar verre landen, moet ge de banen van de sterren volgen, en sterrekunde, wiskunde, ze ontwikkelen zich; ik noem maar enkele namen: Copernicus en Keppler en Galileï en Newton, en hier viert voor het eerst de menschelijke geest triomphen: zulke astronomen, ze weten zoo dat de waereld een mechanisme is, dat al die sterren

gedragen worden door dit eene, dat er is hetzelfde in den appel die valt en in de planeet, die zich om de zon heenbeweegt — dat hebben ze begrepen, en nu ligt het voor de hand, dat men ditzelfde ook gaat toepassen op andere gebieden van het aanzijn.

Ik denk aan Harvey, die voor het eerst gesproken heeft van den bloedsomloop in dieren en in menschen, en die is voor hem een mechanisch proces, en die bloedsomloop, hij is toch wel de groote voorwaarde tot het leven, — welnu, dat leven dat wordt voortgestuwd door zich zelf, door eigen mechanische kracht, — zooals het is met die bollen, wentelend door het al, zoo is het ook met het bloed, gaande door de aderen en de slagaderen van het menschelijk lichaam, het moet wel voort: mechanisch kan dit begrepen worden. Trek nu verder deze lijn en dan krijgt ge immers allereerst het Deïsme, dat Deïsme, dat nog een zekeren schroom heeft om te breken met de oude voorstellingen: dan is er de God nog van het verleden, maar het is een God, wiens otium, wiens ruste is in waardigheid. Het is God, die die machine heeft gemaakt — op den eersten dag heeft hij die machine aan den gang gebracht, zooals hij ze heeft gebouwd, maar nu blijft actief het spel en nu gaat het verder

— zóó hebben gedacht de Engelsche Deïsten en ze zijn niet erg religieus geweest, niet erg diep, zoomin als de Fransche materialisten, laat ik zeggen Lamettrie, die gewaagde van den mensch, die is als een machine, en baron d'Holbach, die zal schrijven over het systeem van de natuur — misschien is het u bekend dat, toen Goethe nog een jonge man was, hij gehuiverd heeft van dit boek en zijn materialisme, omdat in dat materialisme alles begrepen wordt als een planlooze, doellooze beweging van de stof: waartoe was de Schepper nog noodig? waarom niet met Aristoteles aangenomen, dat de schepping eeuwig is? waarom in het begin een wonder gesteld? waarom gedacht dien mécanicien, die dan vervaardigd heeft dat apparaat, als dat apparaat nu zelf zijn weg kan gaan, voor lang, misschien wel voorgoed? waarom niet gezegd, dat dit apparaat er steeds is geweest, waarom den Schepper, die toch niets meer uitvoert, niet weggedacht?

En dan hebt ge dus het consequente materialisme, dat materialisme, waarvan nog vele menschen huiveren, en als ze dit doen, dan zijn ze tevens beschroomd voor de moderne wetenschap, en toch heeft die wetenschap, die moderne wetenschap, hare grootsche verheffing, — er zijn immers dichters geweest die het hebben gevoeld

— ge kent misschien Verhaeren, en in de poëzie van Verhaeren is de ééne bewondering voor die waereld, voor die veelvoudige schittering, der waereld: „multiple splendeur": — kometen en zonnen en planeten, en Walt Whitman, de Amerikaansche dichter, hoe heeft hij als het ware gehuiverd voor dat grootsche schouwspel der dingen, voor de harmonie der spheren — en denk nu maar eens even aan de eindeloosheid, aan de einde-loosheid, die is beseft door de moderne wetenschap — dat het niet uit is bij Bussum of bij Zutphen, maar dat daarbuiten een waereld ligt, dat daar een waereld ligt, veel grooter dan onze vaderen ze droomden; — onze vaderen, ze wisten daarvan wel wat, maar wij weten er méér van, wij komen zelf tot die waereld, we trekken uit op onze planeet, en de berichten, ze komen tot ons, aan onze ontbijttafel lezen we van wat geschied is in den oorlog. Onze maten zijn verruimd, maar deze maten, ze zijn nog maar zoo dwergachtig, wanneer ik ze vergelijk bij die groote maten, die we niet meer kunnen berekenen in cijfers, in onze cijfers van meters en kilometers, — dan gaan we tellen in lichtjaren, en zóóver zijn we verwijderd van die nabijgelegen zonnen, en nog verder liggen die andere stelsels — zóó wordt ons onmetelijk de ruimte en zóó wordt ons

onmetelijk de tijd. De geologie is gekomen en heeft ons verteld van de formatie van deze aarde en heeft berekend dat er millioenen en nogmaals millioenen eeuwen zijn geweest, eerdat het zoo geworden is, zooals het nu is, dat daar neergevlijd zijn al die beddingen, en in die beddingen zijn bedolven oude vegetaties, planten, dieren, wonderbaar grillige wezens, en als we dat bedenken, dan bedenken we immers ook, hoe fantastisch onze moderne wetenschap is, — het nooit vermoede, dat is hier realiteit geworden, — indien ge met een dichterlijk man, zooals Flammarion, die juist omdat hij dichter is, dikwijls de waarheid voelde, (al heeft hij misschien niet de accuratesse van de berekening) en die u schenkt een visie — als ge hem volgt op zijn vlucht door het Al, dan komt ge op Mars, en Mars heeft zijn zeeën, zijn verdorde, verdroogde zeeën, en zijn verstorven beschavingen, en dan komt ge op Jupiter, met die manen, met dat grillige licht, dan komt ge straks tot Saturnus, aan de grenzen van ons zonnestelsel, dan komt ge tot Uranus en tot Neptunus, traag heengaande zijn weg — dan komt ge daar, waar de kometen opdoemen uit de onafzienbare verschieten, en dan voelt ge, dat dit alles maar een druppel is aan den Oceaan, en dat het leven veelvuldig is, en dat het altijd

weer anders is, altijd weer verschillend, dat het leven rijk is — denk maar aan het leven in uw naaste omgeving, aan het leven van dieren en van planten, — welk een flora kennen we en welk een fauna kennen we, wat een wonderlijke structuur heeft dat biologische ons geopenbaard: daar zijn al die dieren en daar zijn al die gewassen, die varieeren, — zóóveel duizenden soorten van paddestoelen — en het leven heeft dat gemaakt, het leven, dat altijd eender en dat altijd weer verschillend is Begrijpt ge het nu, dat de wetenschap onze verbeelding verbreedt en verrijkt, en dat we het gaan beseffen, hoe we wonen in het hart van de Oneindigheid, dat we worden gedragen door het Onzeggelijke, en als we dan de telescoop verlaten voor de microscoop, dan hebt ge dat oneindig kleine, dat is verborgen in een waterdruppel, dan hebt ge die verborgenheid van het chemisch proces, dan hebt ge de structuur van atomen en op het oogenblik weten we, dat de atomen opgebouwd zijn uit électronen in voortdurende wisseling, in voortdurende beweging, dat ieder atoom van de stof een welbesloten waereld op zich zelf vormt.

Gaat het nu aan om te zeggen dat de studie van de dingen ons heeft arm gemaakt, vooral, wanneer ge daarbij begrijpt, hoe alles wordt

samengehouden door wat de hoogere eenheid is in de verschijnselen; hoe die gevallen, die ons verwarren kunnen, uitdrukken de eene wet: de wet der gevallen sporen we na, en iedere wet blijkt ten slotte de verbijzondering van een nog hoogere wet, en de opperste wet van de waereld heeft men dan wel gezocht in de zwaarte, en is dit niet eigenaardig? de zwaarte, dat is de eenheid van dat vele, in die zwaarte wordt een voorwerp bewogen, laat ik zeggen: naar de aarde toe, dus hebt ge twee dingen onderscheiden en toch zijn ze één; toch zijn ze verbonden, ziedaar het mysterie van alles, het ééne in het vele; — Spinoza en Leibniz: het Wezen, dat altijd Zichzelf en dat altijd weer wat anders is. En zóó is het immers ook in de ontwikkeling?

Van ontwikkeling spreken we en dat begrip ontwikkeling, het is ouder dan Darwin, — zijn het niet de Grieken geweest, die het alweer hebben gezien? en later komt Herder, en vóór Herder reeds Leibniz en men leert hoe er in de historie is een evolutie en hoe de planeet steeds geschikter gaat worden tot berging van menschen, om menschen te dragen, om den geest te doen wonen op zijn korst, en zooals Herder heeft gezegd, heeft Lessing gesproken, en dat is de gedachte van de gansche Duitsche philosophie, —

Ontwikkeling, — ja, en dan komt Darwin, de Engelschman, dat is de man van de praktijk, en van het feit, en die brengt feiten aan, om deze waarheid te demonstreeren, en als ge nu beseft, wat ontwikkeling is, voelt ge dan wel, dat in ontwikkeling ligt het eene en het vele, — wat zich ontwikkelt dat is telkens weer anders het is altijd hetzelfde, maar het neemt telkens andere gestalten aan, het is de Proteus van de Grieksche mythe, het is dat voortdurend bewegende, dat toch blijft in zijn bewegelijkheid het eene, — ontwikkeling, het woord zegt het: een loskomen uit de wikkels, zooals we spreken van ontbolsteren, van ontgroenen, zooals we telkens dat voorvoegsel ont gebruiken en daarmee aanduiden, dat iets wordt weggenomen, zoo is het hier: ontwikkeling, dat is ontvouwing van aanleg en wat hebt ge dan? dan hebt ge dat eene subject, dat zich telkens weer wijzigt, dat telkens andere gestalten aanneemt, en eindelijk opstijgt tot den mensch. En die ontwikkeling is er ook in het anorganische, — spreekt men niet van een verwording der stof? zijn we er niet getuige van, dat de stof zich evolveert en zich devolveert? hebben we geen reden om te denken, dat die stof ook allengs is opgekomen uit een oerstof, en dat zij zich steeds vervormt, steeds nieuwe

gestalten zoekt, steeds andere gedaanten aanneemt, totdat het eindelijk haar gelukt, te scheppen het organische, en met dat organische begint een nieuwe vlucht, een nieuwe evolutie, en eindelijk is geworden de mensch, en die mensch evolveert zich telkens weer, en dat is immers de geschiedenis van ons geslacht, dat is de wijziging van het leven, en nu dan van het geestelijke leven, — het eene, dat telkens weer anders wordt, ziedaar het geheim van de dingen, maar wat is nu dat eene, dat telkens weer anders wordt, kennen we dat ook, dat altijd evolveerende, hebben we dat ook dichtbij? Ik zou zeggen: ja. Cartesius heeft ons gewezen op ons zelf: Ik denk, dus ben ik. Het denken is onwrikbaar, stellig, en de vlucht der verschijnselen is volgens Cartesius het ik.

Letten we dus op dat ik: dat menschelijk ik, het is altijd hetzelfde en het is altijd wat anders. Dat Ik van u, dat is door herinnering vastgeknoopt aan het verleden, dat Ik heeft vreugde en verdriet, dat Ik heeft verwachtingen en teleurstellingen, dat Ik denkt en dat Ik gelooft, dat Ik is vervuld met deze gewaarwording en met gindsche gewaarwording, daar is een voortdurende stroom van gebeuren, heengaande door dat Ik, en toch is het steeds hetzelfde Ik. Daar hebt ge

het: het Ik, het eene, dat telkens weer anders is, en nu hebt ge gevonden in de waereld daarbuiten hetzelfde, het eene, dat altijd weer anders is, het eene, dat zich ontwikkelde en dat hier zoo en daar weer anders heet, hier zich zoo en daar weer anders voordoet, het eene, dat zich van zichzelf onderscheidt, en zichzelf weer zoekt in het spel van planeten en zonnen, bijeengehouden door de zwaartekracht, en waar de stof gebouwd wordt door electronen, die zich samenvoegen tot atomen, waar atomen zich aaneenvoegen tot moleculen, en moleculen in het chemisch proces zich met elkaar verbinden, — het eene, dat zich steeds rijker geleedt, het eene, dat steeds meer zoekt dat ideale middelpunt, en het is nog niet bereikt in de natuur, want in de natuur, — Schiller heeft het uitgesproken:

Leicht mit einander wohnen die Gedanken,

Doch hart im Raume stoszen sich die Dinge;

Daarbuiten blijven de dingen tegen elkander botsen, ze kunnen elkaar niet vinden, ze beproeven het wel, maar het gelukt hun slechts in het l e v e n, in het leven, daar hebt ge de intensivieering van de stof, daar dringt de stof zoo in elkaar als het nergens elders gelukt.

Men vertelt ons, dat een eiwitmolecule soms is opgebouwd uit een groot aantal atomen, dat

dit de meest ingewikkelde constitutie is, waarin de materie zich begeeft, en bedenk nu, dat in het organische die moleculen zich samenvoegen en aan elkander sluiten in steeds ingewikkelder verhoudingen, dat hoe hooger het leven opstijgt, ge steeds meer en meer krijgt een geleding en die verschillende leden, ze hangen innig samen. Een polyp kunt ge uit elkander trekken en de deelen, ze groeien wel weer aan, maar met een mensch is het anders, een mensch heeft een hart, heeft longen, een spijsverteringsapparaat, maar juist omdat hij die verschillende organen heeft, kan hij ze geen van alle missen, — ze vooronderstellen elkander... Voelt ge, dat de stof meer en meer inkeert tot zichzelf, dat het in het menschelijk organisme meer en meer is geworden een eenheid, en begrijpt ge hoe het komt, dat wat overal in de natuur gebeurt, dat de eenheid de veelheid samenschakelt, en steeds dieper die veelheid in zich absorbeert, dat dat aan die natuur eindelijk gelukt, in de rijke uitbloeseming van dat organische wezen, in de structuur van de hersenen, — in die hersenen is het hoogtepunt van de natuur bereikt, daar is de stof zoo verweven en zoo tot zichzelf ingekeerd, dat het eindelijk openbaar wordt wat dat natuurlijke is in zijn diepte, dat het nl. is,

wat de geest ook is, maar daarbeneden in aanleg, in onvoltooiden vorm wordt gevonden, — laat ik maar zeggen, wat de wijsgeer heeft genoemd de Idee — de waereld is de Idee, en nu verstaat ge het, de Idee is hetzelfde, wat in ons is, maar in ons is het geest en dan is het in een staat van klare bewustwording, maar daar beneden is de geest ook reeds groeiende, — de natuur is niet het einde in den triomftocht van de Idee naar den geest toe. Maar als nu de mensch is bereikt, is het dan af? Immers neen, want die mensch heeft zijn buurman noodig, om zich met hem te verbinden, of misschien hem te benadeelen: een mensch vecht met zijn buurman of associeert zich met zijn buurman, hij leert van die andere menschen en wordt rijker en rijper, — ziet ge, dat er ontstaan menschelijke verbanden, stammen, familiën en de stammen, ze worden tot stadstaten, en de stadstaten, ze combineeren zich tot rijken, en de rijken, — we wachten erop, ze worden ook verbonden, — och maar dat zijn ze al, want er is immers een geestelijke gemeenschap, — we kunnen dat zoo gelukkig en rustig zeggen, wij in het neutrale Nederland, juist omdat we, het zij met bescheidenheid uitgesproken, omdat we vele talen kennen en lezen, omdat wij staan aan de spits der cultuur,

— daarom zijn we met hart en ziel Hollanders, ja, maar wij zijn ook Duitschers en Franschen en Italianen en Russen, — al deze denkers en al deze dichters, al deze beschavingen komen tot ons en we hebben ze in ons geabsorbeerd, het is één geestelijke gemeenschap, en in die geestelijke gemeenschap leeren we beseffen, dat de menschheid een is — daar is geboren de hoogere eenheid van het menschelijke, ja, maar dat menschelijke, het is niet los van de natuur, maar het is in die natuur, het behoort tot de natuur, het is uit de natuur geboren, het is met die natuur vervlochten, het is de vervulling van dat natuurlijke, en daar hebt ge de wijsheid, en daar hebt ge de compleete wetenschap, en die zeggen ons: deze gansche kosmos is, wat het denken in ons is, deze gansche waereld is de geest, de natuur, dat is de „verstarrte, erfrorene" intelligentie, zooals de philosoof het heeft gezegd: de steenen, ze schreeuwen en ze heffen zich op tot den geest en dan is het niet meer de menschelijke geest, niet de eindige geest, niet de geest in zijn toevalligheid, maar dan is het de Geest, die zich heeft ontdaan van het vluchtige, van het vergankelijke, dan is het de Geest, die zich weet in de waereld als het hart der dingen, dan is het de volstrekt, de absoluut geworden Geest,

en die Geest wordt dan het allereerst gekend in de wijsheid, en nu verstaat ge dan ook, als ge dit hebt verstaan, waarom in de schepping om ons heen zoo iets als geest mogelijk is. Het materialisme is voor dit probleem steeds teruggedeinsd. Hoe kan dat toch? Hoe kan het toch, dat, wanneer atomen doode stof zich aan elkaar rijen, tegen elkander botsen, hoe is het dan toch denkbaar, dat eens ontspringt de geest? In het jaar 1873 heeft Dubois Reymond een beroemd geworden voordracht gehouden, en daarin zegt hij: Vooronderstel, dat onze wetenschap compleet was, vooronderstel, dat er was een ideale waarnemer, iemand, die alles kon zien, wat op dit moment gebeurt in de schepping, dan zou hij, waar hij de wetten van die schepping dan meteen kende, kunnen voorzeggen de toekomst en kunnen aflezen het verleden, hij zou alles begrijpen, er zou voor hem geen verborgenheid zijn, maar er zou toch nog blijven een tweevoudige vraag, en die vraag zou luiden, ten eerste: wat is nu bewustheid? en ten tweede: wat is eigenlijk in wezen die zich bewegende stof? En later bezint Dubois zich en zegt: wellicht zijn die twee vragen in den grond één, want indien wij wisten, wat de stof is, dan zouden we misschien ook kunnen verstaan, hoe onder zekere omstandigheden die

stof moet denken. Het groote probleem is dus het probleem van de stof. Wat is het wezen van de dingen? en ge begrijpt, het materialisme, dat enkel aanschouwt atomen, die in de ledige ruimte zwerven, en die zich met elkaar verbinden, kan geen rekenschap geven van den geest, en van het feit, hoe uit die stof de geest geworden is. Maar indien voor ons die stof wordt een samenstel van energieën, en indien we in die energieën ontdekken, wat in ons zelven is als wil, als streven, als drang, indien we verder in de schepping rondom ons vooronderstellen de redelijkheid, die in ons woont, dan voelen we, dat er niet een afgrond gaapt tusschen den geest en de natuur, maar dat dat Absolute, dat u draagt en mij draagt, dat dat ook ondervangt den ganschen kosmos, en dat die kosmos en wijzelf zijn gefundeerd in de Idee, en dat die Idee is het eene denken en het eene willen, of, wilt ge, de geweldig actieve redelijkheid, de redelijkheid, die dan is het Onbewuste van Von Hartmann, der Wille van Schopenhauer, de Idee van Hegel, en de Substantie van Spinoza, en die, naar we, hoop ik, begrepen hebben, als het waarachtige in de waereld, het waarachtige, omdat uit de Idee alle dingen zijn en alle dingen weerkeeren tot Haar. Nu is er geen klove tusschen den geest

en de natuur, want ook wij zijn natuur, en toch zijn we geestelijk, en het natuurlijke is het geestelijke in aanleg op eigen, onvoltooide wijs.

En nu beseffen we ook het doelmatige in de waereld, — aan de doelmatigheid in de waereld kon het materialisme zich niet onttrekken en het antieke materialisme heeft dat doelmatige durven loochenen, en het is een bevrijding en een verlossing voor dat materialisme geweest, toen Darwin kwam, Darwin, die leerde: het doelmatige, dat is ontstaan door een toevalligheid: zooals zich toevallig vormen in de veelheid van de hemelsche verschijnselen wolken, die gelijken op menschen, zoo hebben zich toevallig gevormd in de levende waereld enkele exemplaren, die bestand waren tegen de ontbindende machten der natuur rondom, en die exemplaren zijn gespaard en die hebben hetgeen ze hadden, overgedragen op de nageslachten. Ge voelt, dat hier was een verlossing voor dat materialisme, want dat materialisme behoefde nu niet meer te loochenen het doelmatige, en het kon zeggen: het doelmatige, het is langs natuurlijken weg verklaarbaar. En toch, toch hebben we gezien, dat dit oudere Darwinisme zich meer en meer heeft overleefd, — dat het niet dood is, ganschelijk niet, maar dat Darwinisme heeft plaats gemaakt voor theorieën, die sterk

doen denken aan de opvattingen van Lamarck, een van de voorloopers van Darwin, en weet ge, wat de leer van Lamarck was? De leer van Lamarck was deze, dat het wezen zelf, het schepsel zelf, dat dat zich verwerft in den strijd tot het aanzijn, wat dat wezen noodig heeft. Wanneer ge bv. hebt een zekere plant, die in de woestijn groeit, dan zult ge daar ontdekken een sterke beharing: hoe komt dat? Die planten in de woestijn zijn omringd door een droge lucht en uit die lucht moeten ze opzuigen aan hun bladoppervlakte hetgeen ze behoeven om gedrenkt te worden en te worden onderhouden. Wanneer nu dat bladoppervlak maar heel groot is, dan kunnen ze absorbeeren het weinige vocht, dat daar in dien dampkring rondzwerft; nu is die plant steeds bezig, om dat oppervlak te verruimen: wanneer zich daar haartjes ontwikkelen gaan, dan wordt dat oppervlak vermenigvuldigd, wat betreft zijn uitgebreidheid, en nu zullen die wezens in den kamp voor het aanzijn het winnen, wien het het beste gelukt behaard te worden aan het bladoppervlak. Zoo is het bv. ook, zegt Lamarck, met de giraffe. Die giraffen, — en ik geef het voorbeeld, niet omdat het zoo juist is, maar om u eenigszins te doen begrijpen, wat Lamarck eigenlijk wil, — die giraffen zijn in de woestijn,

en ze hebben natuurlijk zeer weinig voedsel om zich heen, maar daar staan palmboomen, en aan die palmboomen groeien vruchten, die hun leven kunnen onderhouden, en nu rekken ze uit hun halzen, en die, welke reeds van aanleg de langste hals hebben, zullen het hoogste kunnen reiken, maar daardoor ontwikkelen zich hun halzen ook en zoo komt het dat de giraffen zulke lange halzen krijgen. Nogmaals, het is hier niet te doen om het voorbeeld als onbetwistbaar feit, ik mag hierover zelfs niet oordeelen —, maar het is te doen om de theorie; Lamarck heeft begrepen, dat er een innerlijke macht werkt in het wezen, en dat die dat wezen aanspoort om te scheppen, wat het noodig heeft in den strijd voor het aanzijn, zich geschikt te maken tot de overwinning. Het kan niet, zeggen we in het gewone leven, van één kant komen, en zoo is het in de natuur ook: het komt niet van de toevalligheid daarbuiten alleen, het komt ook vanbinnen —, de wezens hebben zich in te spannen, de wezens zoeken en worstelen, en alleen die wezens, wien het gelukt, zich te handhaven in die worsteling blijven gespaard. Darwin's beginsel heeft dus beteekenis: de geschikten overleven, — maar het moet worden aangevuld door dat andere beginsel van Lamarck, dat antwoord

geeft op de vraag: hoe komen de geschikten er dan? Er is ook een innerlijk werkende macht en die is voor ons nu geen raadsel meer, want we begrijpen: wat in ons werkt en denkt, dat is er toch ook bij den minder ontwikkelde met zijn beperkte vermogens en dat is er ook bij den Hottentot en den Boschjesman, en waarom is het dan niet bij hoogstontwikkelde huisdieren die, we koesteren en liefhebben, en waarom is het dan niet bij de wezens, die aan de spits staan van het dierenrijk? We weten, dat we aan hen verwant zijn physiologisch, maar zijn we ook niet geestelijk aan hen verwant? En als we dan letten op het feit, dat toch het zieleleven, het psychologische, niet opgaat in de bewustheid alleen, — als ge dan let op de intuïtie van den kunstenaar, als ge dan let op het onderbewuste, — ge denkt aan dat, wat Maeterlinck heeft geschreven over vrouwen en kinderen, dat ze dikwijls van te voren voelen, waar het om gaat, en dat ze een persoon kennen, voordat ze met hem zijn omgegaan, zijn deugden en gebreken, dat ze als van te voren gewaarschuwd zijn; ge denkt bv. aan Gretchen uit de Faust, — ze weet niets van Mephisto en toch huivert ze voor hem terug.... Als ge daaraan denkt, hebt ge daar toch hetzelfde doelmatige, werkzaam in het onbe-

wuste van ons wezen. En waarom dan niet in de instincten van dieren, en waarom dan ook niet in de geneeskracht van de organen, waar iemand een blessuur wordt toegebracht en nu wordt een dokter gehaald en wat doet die dokter? geneest die dokter? we weten immers, dat denken onontwikkelden: een dokter kan op zijn best eenigszins die genezing in de hand werken: een dokter kan rust voorschrijven, en kan de rust verzekeren aan dat gebroken been, maar zelf weet hij zeer goed, dat de natuur het moet doen. Als ge nu bij Eduard von Hartmann naleest in de Philosophie des Unbewussten, hoe de natuur dat doet, staat ge verwonderd over die geweldige doelmatigheid waarmee alles gebeurt en als ge dan door dat andere boek van Von Hartmann, das Problem des Lebens, aanschouwt hoe daar de voeding tot stand komt van een opperhuidscel, in de nier, beseft ge, dat ge tal van wonderen in u draagt, — een epitheelcelletje, van de nier haalt uit het bloed precies wat het noodig heeft, en dat doet het zoo juist en zoo nauwkeurig, dat het totnogtoe in geen enkel scheikundig laboratorium gelukt is, om het na te doen. Dat celletje gaat daarin op, dat celletje is daarin zoo getraind en zoo erop geoefend, dat het het doet als het een en het al, en daarom is dat celletje,

omdat het niet de verstrooiïng heeft van het bewuste, van een schouwing hier en ginds, zoo geheel gericht op die eene bezigheid.

Overal dus het zelfde, wat in ons de geest is, alleen minder klaar en minder bewust, altijd wat anders en altijd het eene Ik, het is dat groote Welt-Ich van Fichte, het is de groote Idee, altijd bezig iets anders te zijn en altijd weer zichzelf gelijk blijvend. En zooals nu dat Ik van u door al die aandoeningen, gedachten, voorstellingen, aandriften, en overleggingen, en pijnen en vreugden tenslotte zichzelf zoekt, zichzelf rijker maakt, zichzelf tracht te verbreeden en te verruimen, zooals gij een onbewust dringen hebt in Uw geest, zoo is het ook met die Waereldziel, en met die Waereldidee, — onbewust wordt ze gestuwd naar dat eeuwig eene, wat ze in haar wezen is, onbewust strekt ze zich — en dat is haar ontwikkeling — naar haar doel, naar dat doelwit, dat wordt bereikt in den mensch, wanneer de mensch staat aan de spits, wanneer de mensch heeft gevonden het onvergankelijke, wanneer de mensch heeft gevonden de natuur als spiegeling van zijn eigen diepste zelf, wanneer hij met den Duitschen dichter kan zeggen: Nu weet ik, dat de natuur houdt, wat de geest beloofde. En moet ik hier nu nog aan toevoegen, dat de wetenschap ook

in ander opzicht ons niet heeft arm gemaakt? Ze heeft onze fantasie verbreed, ze heeft ons gegeven een besef van wet en van orde, maar ze heeft ons ook geschonken, en dat is nog meer, zedelijken ernst, ze heeft ons geschonken een diep bewustzijn van het Eeuwige in den tijd, ze heeft ons doen beseffen, dat het niet gaat om het vluchtige Ik, maar dat we iets anders in ons omdragen, en dat is het eeuwige Ik, dat is het onvergankelijke zelf, maar dat zelf, dat is in den naaste ook, en dat zelf, dat is ook in den bliksem en in den donder, en wanneer het nu ligt in den loop der natuur dat er iets van ons wordt gebroken en geknakt, dan moet de houding van ons die zijn van Spinoza, die aan het slot van zijn Ethika, wanneer hij betoogd heeft de redelijkheid der waereld, de noodwendigheid der waereld, door de blanke velden van de vrijheid schrijdt, want vrij voelde deze denker zich, omdat de noodwendigheid der waereld hem niet vreemd was en niet ver: hier was niet een macht, die hem kon vernietigen en verbrijzelen, maar hier was de macht van zijn wezen zelf, hier was de redelijkheid van zijn geest, en vrij is, zegt Spinoza, al wat volgt zijn eigen wet. Indien ge niet gestuwd wordt door vreemde wetten, maar door uw eigen wet, dan zijt ge vrij. Indien ge

nu begrepen hebt in het Al de wet van uw Zelf, de wet van het denken en de logica der dingen en van uw eigen leven, dan zijt ge in deze waereld vrij, en als ge vrij zijt in deze waereld, dan hebt ge deze wereld lief, „Es reget sich die Menschenliebe, die liebe Gottes regt sich nun", zegt Faust, als hij ontsnapt is de drukte van dat boerenfeest op den Paaschdag, — dan is hij in de stilte weer, en daar is die Liebe Gottes, omdat daar is die Menschenliebe, de liefde voor het Eene, wat in u en in anderen is en dat is het, wat ik heb genoemd uw vrijheid: De vrije mensch, dat is de liefdevolle mensch, — de wetenschappelijke mensch, de wijze mensch, dat is de mensch die niet meer toornt . . . Spinoza heeft het zoo gezegd: hij is uit boven zijn driften, hij is menschelijk. Hij is het Menschliches allzumenschliches van Nietzsche. Zeker, het volmaakte wordt slechts in het onvolmaakte verwerkelijkt, ook hij heeft zijn feilen en zijn gebreken, maar de menschidee, het ideaal van het menschelijke, dat is niet de mensch, die zijn gevoel heeft uitgeschud, die philister is geworden, of barbaar — neen, van de Wetenschap zullen we voortschrijden naar de Religie en van de Religie naar de Kunst, maar het is overal de mensch, die zijn hartstochten heeft overwonnen; dan zijn ze voor hem

geworden, die driften, tot een kudde, die hij als goede herder leidt, en dan toornt hij niet en dan haat hij niet, want hij begrijpt, dat zijn medemensch moet zijn en dat hij zelf moet zijn zooals hij is, dat alles moet zijn, zooals het is en dus is hij stil. Maar zal hij nu zeggen: het is goed, zooals het is en zal dat een belemmering zijn voor zijn werk? Neen, maar er is een punt in de waereld, waarop hij kan richten zijn eigen daad, onmiddellijk, en dat is zijn zelf. Hij kan zich daardoor verruimen en verbreeden, want als hij zichzelf verandert, verandert hij anderen, — hij kan dus beginnen bij zichzelf. Alles in de waereld is, zooals het zijn moet. Zeker, maar in een zich ontwikkelende waereld is alles er, om straks weer anders te zijn, om zich te verkeeren, en zoo zegt de evolutiegedachte voor ons ethisch leven ook nog deze waarheid, dat we nooit zullen haten en vervloeken en miskennen, maar dat er een standpunt is van mededoogen van Hem, die met ontferming wordt bewogen over de scharen, want ze waren als een kudde zonder herder, maar dat beteekent niet, dat Hij ook niet kwam, als het moest, om te brengen het vuur en het zwaard in de waereld, en dat zullen we ook doen, omdat we weten, dat in deze zich ontwikkelende waereld gewacht wordt op herstel, op verheffing, op nieuwe

en schoone verschieten. Zoo gaan we om hem te helpen, tot een kranke, terwijl wij toch weten dat die kranke is, zooals hij moet zijn, en we worden niet toornig op dien kranke, en een wijs mensch zal een krankzinnige niet sluiten, zooals de voorgeslachten dat deden, in een kot, om hem ten toon te stellen op de markt, maar dat neemt niet weg, dat een modern arts zal pogen, die genezing te verhaasten, dien mensch terug te geven aan zichzelf en dat is ook onze bedoeling: de wetenschappelijke visie en de wetenschappelijke methode, dat is de methode van de eenheid en van de noodzakelijkheid, ja, maar juist daardoor van de vrijheid en van de ontwikkeling. En nu voelt ge dat vanzelf de wetenschap ons brengt in de buurt van de religie en over deze religie hoop ik dan tot u te spreken in een volgende samenkomst.

RELIGIE

En nu heb ik dan tot u te spreken over Religie. Wanneer we ons in onze vorige samenkomst hebben beziggehouden met de wijsheid, dan was dit het einde, dat de wijsheid, die uit zuiver theorie is geboren, tenslotte aanneemt een practische houding, dat ze iets wordt voor het leven, dat ze de attitude van het leven bepaalt. Men zou kunnen zeggen: de wijsheid verkeert zich ongemerkt tot heiligheid. Zóó is het alom. Er is geen philosophie van beteekenis in de waereld, of ze heeft een ethischen zin, een ethische strekking. Ik herinner alvast aan Socrates, die, vermoeid van de bespiegelingen over de natuur en de beginselen, die zich in het natuurverloop verwerkelijken, de aandacht naarbinnen riep, de aandacht vestigde op den mensch, en voor wien

het „ken u zelven" van den Delphischen God de hooge waarheid was voor alle leven.

Ook Plato's wijsbegeerte is een zuiver ethische wijsbegeerte te noemen. Wat hij gesproken heeft over de natuur en over de kategorieën, is ongetwijfeld van zeer veel belang, maar het is, alsof hij zich voortspoedt naar zijn meest omvattend werk: de Staat, en in zijn Staat wordt immers een ideaal gegeven van een gemeenschap, maar niet minder van den burger, die uit en in die gemeenschap heeft te leven.

Ook Aristoteles wijdt zijn aandacht aan de ethiek en beschrijft ze als het houden van het rechte midden.

De deugd is de harmonie van onze neigingen en begeerten, is dat, wat boven alle eenzijdigheid in het zieleleven zich verheft. En de latere Stoa bij de Grieken heeft ontdekt, wat ook wij ontdekten in onze vorige samenkomst op onze wijze, dat het Wezen der dingen is de Rede of de Logos, de waereldziel of waereldgeest, en dat dit nu de strekking is van ons bestaan om in overeenstemming met dien Logos te denken en te handelen, vooral te handelen, en dat de wijze gekenmerkt wordt door zijn meesterschap over zichzelf, en door dat meesterschap overwint hij dan de natuur en haar onbetrouwbaarheid.

Ja, wanneer de philosophie van Epicurus en van de Epicureeërs dikwijls wordt misverstaan als een verkondiging van het genot, dan is ook, wanneer men deze opvatting gelden laat, in de leer van het genot toch een practische strekking: hoe moet ik leven? heeft Epicurus zich afgevraagd en het antwoord zal luiden: leef zóó, dat ge het beste kunt genieten.

Intusschen, dat genieten van Epicurus wordt gekenschetst door hetgeen we van hem weten, dat hij namelijk vergenoegd was met een enkel stuk brood en met armoe, — het is dus niet de overdaad en de weelde, die hij begeert, maar het is het „Carpe diem" van Horatius, het is het zich verdiepen in het genieten van het moment, — alles, wat ons omringt, kan ons tot vreugde zijn, wanneer we het weten te waardeeren, — ook in Epicurus de houding van den wijze, van den wijze, die gelukkig is, omdat hij in zichzelven heeft gevonden de rechte richting, den zuiveren geestesbouw, — en wanneer in den lateren tijd uit de omgeving van Nero's hof Seneca zijn geschriften en zijn brieven aan de waereld toevertrouwt, dan is daar alweer de philosophie van den denker, die vóór alle dingen beoogt een heilig, een zuiver leven, en wanneer ik nu nogmaals, zooals ik den vorigen keer ge-

daan heb, de Middeleeuwen oversla, omdat er dan geen sprake is van onafhankelijke philosophie, maar veeleer van een scholastiek, die zich ondergeschikt maakt aan het dogma van de Kerk, dan komen we straks met Spinoza immers alweer tot een ethische wijsbegeerte, een wijsbegeerte, die tot opschrift draagt de titel van zijn hoofdwerk het woord Ethika, en die ons uitnoodigt en die ons dwingt te leven in overeenstemming met de waereldrede, want de noodwendigheid van de waereld is de redelijkheid van de dingen zelf en in haar zijn we vrij en in haar vinden we onze zaligheid.

Zóó is het ook met Kant, — voor den dorren en abstracten Kant is tenslotte de bedoeling van zijn gansche kritiek der Zuivere Rede om ruimte te gunnen aan zijn Kritiek der practische Rede, en daarin wordt gesproken van dat, wat is de Kategorische Imperatief, wat ons dwingt tot eerbiediging van de goddelijke wetten, zooals ze zijn besloten in ons eigen binnenste, en de leerling van Kant, Fichte, Johann Gottlieb Fichte, eindigt zijn arbeid met de publicatie van zijn „Anweisung zum seeligen Leben" al die vervluchtigende betoogen, al die dialectische spooksels van zijn wijsheid moeten slechts ruimte maken voor dat ééne, waar het hem om is te doen, dat namelijk

een mensch in deze waereld zich met het Waereld-Ik voelt verbonden en in dit Waereld-Ik zijn vrijheid en zijn vrede vindt.

En Schopenhauer's philosophie, die gekarakteriseerd wordt als de philosophie van den wil, Schopenhauer's philosophie, die in het hart der dingen ontdekt hetzelfde, wat in ons begeert en in ons streeft, Schopenhauer's philosophie, die ons toonen zal, dat in de stof en haar gedragingen, dat in het chemisch proces, en in het kristal, dat in de organische functie, dat is de vormdrift van het plantaardig lichaam, maar dat ook in het dierlijk instinct, hetzelfde is te vinden, wat in ons wil en bedoelt, — Schopenhauer's philosophie, wil immers niet anders dan zich uit den band van dit eeuwige, vruchtelooze streven verlossen; — de wijsheid moet dienen om ons te schenken, zooals hij het noemt, een quietief voor onze begeerten, de koorts van dit aanzijn moeten we wegnemen door den Godsvrede, die alle verstand te boven gaat, en die wordt gevonden, wanneer de wil zich omkeert, van den wil tot aanzijn wordend, een wil naar het niet.

Op verschillende manieren dus en getoonzet naar verschillende beginselen is het altijd het eene — de philosophie bedoelt het leven — de meest onpractische philosoof tracht practisch te zijn —

een levenshouding wordt bedoeld, en hoe kan het anders? wanneer dit de zin is van de wetenschap en van de wijsheid, wanneer de wetenschap en de wijsheid ons brengen uit het eindige naar het oneindige, wanneer hier is een verruiming en een dieper worden, gaat dit dan om buiten onzen geest, buiten het persoonlijke zelf, gaat dit om buiten het hart, vanwaar zijn de uitgangen des levens?

Ja, in de moderne eeuw, na zooveel skepsis en na zooveel verbrekende kritiek, die geoefend is op stelsels en op beginselen, komt een praktisch Amerikaan en hij heeft het gevonden, dat, waar ons de waarheid is ontzegd, de innerlijke waarheid wordt gekend hieraan, dat ze het leven intensiever en krachtiger maakt.

Alles is waar, zegt het pragmatisme, wat het levenspeil verhoogt, wat den mensch vooruitbrengt, hem verbreedt en dieper doet worden, wat hem mogelijkheden gunt tot de daad. En zoo nu ook is alle wijsheid aangelegd op vergeestelijking, maar dan is daarmee de wijsheid geworden tot Religie en dit heeft te beteekenen, dat de Idee, waarvan we gesproken hebben in onze vorige samenkomst, die heet het waarachtige, dan verschijnt als het Heilige dat zich heenwendt tot den mensch. Ge herinnert u, wat was die Idee.

De Idee was het laatste woord van ons onderzoek: in het geheel van de dingen ontdekte we harmonie, orde, — er was een logica, waardoor de feitelijkheid van dit aanzien werd samengeschalmd, er was een verband, dat we ontdekten door studie en kritiek, er was een beginsel van eenheid, dat door alle monisme werd bespied, en voorts ontdekten we: in dat ééne zijn we zelven mede begrepen, wij zijn subject-object, het zichzelf onderscheidende, het zichzelf verdeelende, het Ik, met zijn voorstellingen, met zijn aandoeningen, met zijn gewaarwordingen, met zijn begeerten, met zijn droomen en met zijn gedachten, altijd anders en altijd hetzelfde Ik, en zoo was het in de waereld ook: in dat eene de veelvoudigheid, in dat eene steeds wisseling: nu is dit eene zóó en dan is het weer anders: de energie openbaart zich in verschillende vormen: in dit groote proces van het gebeuren hebben we hier als een Proteus, die nieuwe gestalten, telkens weer nieuwe gestalten kiest en zoo ontdekken we, dat de eenheid in ons en de eenheid daarbuiten als eenzelfde eenheid moet worden opgevat, dat de waereld rondom niet verstoken is van wat wij in onzen geest, met ons omdragen, van wat is onze geest, dat veeleer het bewuste in ons de vervulling is van dat nog vage of zelfs

onbewuste daarbuiten, en dat onbewuste, we ontdekten het in afgaande linie, in steeds minder klare bezinning, wanneer we letten op het onbewuste in ons eigen wezen, op de natuurgeneeskracht, die in ons woont, op het plastisch vermogen, dat de organismen schept en onderhoudt, op de instincten der dieren, op dat, wat een kristal samenbindt, maar ook op dat electrische spel, dat spel van zelfverdeeling, — positief en negatief, die elkaar uitsluiten en telkens elkaar oproepen en elkaar behoeven, — in dat geheel van de waereld, waar de zwaarte heerscht — en de zwaarte, dat is het onderscheidene, dat één is naar zijn wezen en dus zichzelf zoekt, — alom en overal hetzelfde, de natuur blijkt te houden, om dit woord van den dichter te bezigen, wat de geest belooft.

Er is een eenheid der dingen, en de waereld daarbuiten toont niet verlaten te zijn van geest, of, indien ge wilt, van redelijkheid, en die redelijkheid, dat is dan het absolute denken, dat absolute denken, dat wij verder denken in onze bespiegeling en in onze studie, dat we in onze systemen trachten weer te beelden, dat we vorm geven en dat we eenzijdiglijk betrachten, wanneer we het beschouwen als het eene of als het vele, als het atomistische of als de alverzwelgende

substantie, maar wat alleen verstaan wordt in een dieper samenhangend stelsel, een stelsel, waarin alle zijden der werkelijkheid worden beseft als momenten van de Universeele Logika.

Dat was de Idee, — de Idee, zij doet ons denken aan dat, wat verteld wordt door een oud verhaal aangaande Pythagoras of de Pythagoreërs. Toen Pythagoras ging door de straten van zijn stad, toen was daar het neervallen van hamerslagen op een aambeeld en hij meende daarin te beluisteren een cadans, een rhythme, en hij was van oordeel, deze wijze, dat in dat spel zich herhaalde het groote spel der sterren en der planeten, die om hun assen wentelen, dat, zooals daar in dat nedervallende ijzer op het ijzer een harmonie is, een symphonie, het ook zóó moet zijn in de bewegingen van den kosmos, ofschoon: we hooren die niet meer, die symphonie is voor ons gesloten, omdat we gewend zijn aan dat eeuwig eendere lied, — zooals een landman misschien opmerkt in een groote stad de drukte en het misbaar van de voorbij rollende wagens en de voorbij ijlende menschen en de auto's, die hem passeeren, maar de stadsbewoner is er aan gewend, — zoo zijn wij gewend aan dit altijd eendere lied van de sterren, en het lied is er toch, en dit lied is, zoo goed als de aardsche

muziek, gegrond in de telbaarheid of in het getal, — het getal, het wezen der dingen, het getal, dat zegt de regelmaat en de orde . . . Hiermee heeft de geest voor het eerst ontdekt dat Onzienlijke, dat alles in dit zienlijk aanzijn samenbindt.

En zoo hebben we dan de Idee te verstaan als de harmonie in het verbrokene, als een harmonie, die, juist o m d a t zij harmonie is, haar tegendeel behoeft, want de disharmonie in de waereld, — dus ook de smart en het kwaad, dus ook de dood — is niet raadselachtig : ze hooren bij de harmonie, zooals het donker behoort bij het licht, zooals behoort de zelfoverwinning bij het karakter, zooals ook behoort het booze bij het goede, dat het booze verzwelgen moet en teniet doen, — zoo behoort in deze werkelijkheid bij de harmonie, de waereldharmonie, de disharmonie, en de mensch, die uit de natuur is geboren, die geboren is uit de aardsche realiteit van de dingen, de mensch, in wien voor het eerst de geest de oogen klaar opheft om de structuur van dit leven te aanschouwen, die mensch bespeurt nu, dat de Idee, waar ze is het Denken, ook is het Willen ; — Spinoza heeft het gezegd : geen denken zonder willen, ze behooren bij elkander, en in een nieuwere philosophie als die van Eduard von Hartmann zijn

de beide attributen van het eene Onbewuste de Idee of het Denken en de Wil. Ze behooren bij elkaar reeds daarom, omdat het Waerelddenken, het Algemeen Denken, niet kan zijn een denken van n i e t s, maar omdat het is het allesvolbrengende, scheppende Denken, omdat, zooals Hegel het eenmaal heeft uitgesproken, wanneer een mensch wordt doodgeslagen door een vallenden steen, in dien vallenden steen tot hem komt de redelijkheid van de waereld, en wij verstaan dat beter misschien dan Hegel's tijdgenooten, want indien ge nadert tot de moderne physica, dan zal zij u vertellen, dat, wat zij noemt materie, eigenlijk is energie, en dat die energie, die hier is saamverbonden tot wat men zegt een steen, dat die energie telbaar is, meetbaar is, weegbaar is, dat in die energie zich dus verbergt het getal, en het getal is dat, wat we abstraheeren met ons d e n k e n, — terwijl alle verdere bizonderheden van dien steen: kleur, lijn, bepaaldheid, die we met onze zinnen aanschouwen, en vernemen, dat ook die zijn van den geest, dat ook die niet zijn het stoffelijke, maar dat die aan den geest zijn verwant: — een gedachte dus, een d e n k e n, dat nederslaat, een denken, dat verbreekt, en dan hebt ge het woord op de lippen: een krachtig, energiek denken — een

natuurwetenschap die verkondigt dat de kern van het aanzijn is de energie in haar tallooze vervormingen, zulk een natuurwetenschap zal begrijpen, dat men vroeger heeft gesproken van de essence des levens als van den wil. Denken en Willen zóó is het Absolute . . . En nu is het juist de Religie, die het goddelijke als het Denken ervaren heeft, die gelooft in de macht van den Geest (— de Geest stelt de Natuur, zooals het heet in het Johannes-evangelie: God is een Geest —) het is juist de Religie, die het beseft, dat aan dien Geest eigen is de Wil, en dat wils-moment, het treedt naar voren in de religieuze verhouding: in de groote werkelijkheid openbaart zich het goddelijke Denken, en de goddelijke Wil.

En wanneer we thans spreken van een ontwikkeling, van een dus niet rustende, een niet verstarde en verstilde wereld, maar wanneer we beseft hebben dat in die waereld een arbeid is en een zoeken is, als dit is onze overtuiging sedert de dagen van Leibniz, die het eerst heeft gesproken van monaden, en die monaden, ze hadden allen intelligentie en ze realiseerden hun inhoud en dat was de ontwikkeling van de waereld — als dat een opvatting is, waarmee we zijn vertrouwd geraakt, dan kunnen we zoo goed verstaan, wat de Religie

eigenlijk altijd heeft bedoeld, wanneer ze het had over den goddelijken Wil: er is één Willen en Denken, er is één redelijke gedachte, één logische eenheid, die zich realiseert in het beloop van de feiten, en de mensch, onbewust dikwijls nog — want de menschen zijn voor een goed deel onbewust — staat tegenover het leven in het diepe besef, dat er een God tot hem komt en die God is wijzer en is omvattender en beter dan hijzelf, en het is die God, die heeft gesteld zijn wetten en het zijn die wetten, waaraan men heeft te gehoorzamen op prijs van de goddelijke ongunst, en van den goddelijken toorn . . .

Zóó is het in alle religieuze systemen geweest, zóó is het bij de primitieve menschen, die zich verbonden voelen aan bovenaardsche machten, aan machten, misschien nog kinderlijk gebeeld, aan schimmen en zielen, die in de ruimte zweven, of die in de dingen wonen, maar op welke men vertrouwt en men bindt zich aan hen vast en men schenkt hun iets, maar verwacht dan ook iets van hen te ontvangen — al spoedig komt het besef van verplichting tegenover die machten, en wanneer ge nadert de Oostersche godsdiensten, dan is er niet een, of ge ontdekt dit zuiverder ook daar terug. Zoo in de Veda-religie — bij die Veda-religie behoort het wetboek van Manou en dit

is vol van inzettingen en van geboden, en van geboden spreken de Babylonische leitafeltjes, waarop de boetpsalmen zijn geschreven, en de mensch worstelt daarin met zijn dieper Zelf, met den goddelijke, die zich over hem vertoornt, met dit leven, dat hij in zijn bedoeling en in zijn beteekenis heeft miskend — de mensch schreeuwt het uit en de mensch vraagt om vergiffenis en verzoening. En zoo is het alweer in Egypte, want hier is immers een beeld, dat telkens wederkeert en dat ook zijn letterkundige vertolking heeft: dat de ziel gevoerd wordt naar het doodenrijk en daar zit de God Osiris met zijn rechters neder, en daar moet de ziel afleggen haar biecht, en daar moet ze vertellen wat ze gezondigd heeft, of liever, wat ze niet gezondigd heeft, — dan eerst mag ze ingaan tot de poorten van het eeuwig geluk; ook hier het besef van gehoorzaamheid en gebondenheid aan God, en dan Mozes en dan de Tien Woorden van dat oude Israël en dan de stem van de profetie, die is als een ethisch stemgeluid, die altijd weer verkondigt, dat de Heilige stelt zijn eischen, en dat de Heilige dit wil en dat bedoelt, en de mensch een zondaar is, wanneer hij niet volgt het goddelijk gebod, en in het Christendom is het eendere weer: in het oude Katholicisme, daar zijn immers ook instellingen

van God, daar is immers in die kerkriten belichaamd hetgeen de Goddelijke vraagt van de menschen, en het zijn niet enkel ritueele geboden, maar het zijn ook zedelijke eischen; en dan het Protestantisme: ge denkt aan de Puriteinen, — hoe hebben die Puriteinen geworsteld met dit goddelijke, hoe hebben die menschen van dat Noorderland gebeefd in dat klimaat van duisternis en van mist en van vertroebeld licht, hoe hebben ze gebeefd voor dat mystieke, dat hen aangreep, en hen niet losliet, en ze konden niet gaan den weg der vertroosting, die de kerk, de oude kerk hun wees, ze moesten het in hun eigen binnenste uitvechten, en ze hebben het uitgestreden, als ze nederzonken aan de voeten van den God, die God, die stelt zijn bovenaardschen eisch en deze moest volbracht worden, en hij kon volbracht worden alleen, wanneer men gebonden was aan den Christus, wanneer men het geloof in den Christus had.

Och, en in den modernen tijd is het weer hetzelfde; wanneer alles schijnt voorbijgegaan, wanneer dan komt de inzinking van den godsdienst, wanneer de bespiegeling wegvlucht, wanneer het empirisme het wint, wanneer de wijsbegeerte gediscrediteerd wordt onder de menschen, wanneer in het modern Protestantisme alles ver-

neveld schijnt en vervluchtigd, dan rest er nog dit, wat een Amerikaan heeft doen spreken van moraliteit, aangeraakt door emotie, — dan is er nog het besef van een zedelijke orde, en die zedelijke orde te dienen is dan de essence van het eigenlijk godsdienstig geloof. — Omdat het hier nu betreft de heiligheid, omdat het hier betreft het goddelijke Willen, omdat hier de Idee, dat is het waereldzelf, begrepen wordt als tot ons komende met zijnen eisch, daarom richt zich in de Religie het gansche leven naar den wil, — daarom is hier de verhouding zóó, zou ik kunnen zeggen, tusschen dat Eene, tusschen die goddelijke Idee en den menschelijken geest in den trant van den wil.

In Wetenschap en Wijsheid nadert de menschelijke geest dit Eene, zichzelf genoegzame, dit al-omvattende, door het denken, — in de Kunst, zooals we zien zullen, nadert die menschelijke geest het goddelijke door het gevoel, — maar juist in de Religie is het de wil: hier hebt ge de houding van den wil tegenover dit onmetelijke, dat geweldige, dat zijn eischen stelt en we kunnen die eischen maar niet waarmaken in onzen noesten arbeid, want wij zijn zwak en we vallen — en dit is immers de vertolking van alle godsdiensten — in alle godsdiensten voelt men het zóó en

zegt men het zóó, dat het leven daarbinnen gebroken is. Ik maak u opmerkzaam op de wet, de grondwet van alle wezen, dit is de grondwet van het dialectische en de grondwet van het dialectische is deze, dat er een stelling is, en ze wordt genegeerd en door die negatie heen bevestigt ze zich. Zóó is het ook hier. Ik zou kunnen zeggen: de wijsheid, dat is de these: in de wijsheid wordt het leven getoond, zooals het zich ontdekt aan den geest in zijn klaarheid: dan is de geest rustig: daar staat dit universeele vóór ons en het wordt gezien en het wordt begrepen, maar ik wees het u aan, — uit deze these ontwikkelt zich de antithese, reeds duidt de philosophie naar de religie, de wijsheid naar de religie, en dat wil zeggen: de mensch voelt zich nog niet àf, de mensch voelt zich als een gebroken mensch, en dan zal straks, in de Kunst, en dit hopen we te bespreken ook, de antithese en de these beide worden opgelost: in de kunst ligt de verzoening, en dus is dit een andere kunst dan die welke de waereld kent, dan is dat de groote kunst, die uitgaat boven alle klein menschelijk gedoe, en elk kleinmenschelijk spel, dan is dat de kunst van de meesters, die geleerd hebben te aanbidden het Ware. Nu is de gebrokenheid van de Religie een vluchtige, een voorbijgaande

gebrokenheid, — want zooals reeds de gebrokenheid in de wijsheid begon te schemeren, zooals ge aan het eind der wijsheid reeds niet meer hadt den zelfgerusten mensch, gerust, omdat hij alles verstond, omdat voor hem de eenheid in den kosmos was, maar die mensch ging bevroeden, dat hij moest geheiligd worden, zoo zal aan het slot van onze religieuze ontwikkeling blijken, dat de wonden in de religie ook weer worden geheeld, — maar we zouden kunnen zeggen: in het hart van die Religie is de verscheurdheid nog, in die Religie weet de mensch zich tegenover zijn God, weet zich de eindige tegenover den Oneindige, bezint zich de eindige, dat hij niet overeenkomstig zijn wezen is en leeft, — en hoe kan het anders, — er gaat een scheur door de waereld en die scheur gaat midden door het hart van den dichter, heeft Heine gezegd, en het is een van de weinige ernstige woorden, die deze kunstenaar heeft nagelaten in de tijden. Het is dit diepe, dat beleden wordt door alle hoogere naturen, — een scheur gaat door het hart van de waereld en midden door het hart van den kunstenaar.

Welnu, alle hoogere menschen zijn kunstenaars op eigen wijs, omdat deze schepping is een zich ontwikkelde schepping, omdat deze schepping

altijd is en nooit is, omdat dit ontwikkeling is: te zijn het onbestaanbare, dat toch bestaat.

Het is raadselachtig, wat ik u daar voor den geest breng, en toch, zoo raadselachtig is het niet, wanneer ge overlegt: In dit groote leven is een beweging; in deze groote waereldgeschiedenis, zooals wij ze hebben leeren beschouwen, als een voltrekking van het onuitsprekelijke, is altijd weer het komen en gaan, is een opwaarts dringen, — al wat is, het is voor een moment, en na dit moment is het vervluchtigd: ieder nu wordt begrensd door een verleden en door een toekomst en dit nu, het is het ondeelbare: ge voelt hier de oude vraag, het is de vraag, waarmee de philosophie van Griekenland zich bezighield in den aanvang reeds: wat is beweging? is er wel sprake van een vliegenden pijl, wanneer die pijl elk moment van de vlucht in rust is? Is er wel iets? is niet alles wording, is het niet, zooals Heraclitus heeft gezegd, een voortgaande stroom en dan komt Kratylos, een van zijn jongeren, en zegt: het is niet eenmaal een stroom, we kunnen niet zeggen, dat er een stroom is, er zijn enkel watervloeden, waterdruppels, die elkander aflossen, opvolgen, en hierin is de bewegelijkheid van het leven gegeven, en dan is het leven, zooals we het nu hebben laten zien

als een opgaande lijn, als een opwaartsstijging, dan is dit leven een rusteloos zoeken, dan is dit leven innerlijke gebrokenheid, en dit weet een mensch in zijn opperste momenten, dit weet de mensch en dat is zijn pijn, en dat is zijn smart en dat is ook zijn schuld. Alles wat ontstaat, het is waard, dat het te gronde gaat: de mensch weet het, — de andere dingen weten het niet: het is het voorrecht van de diepere naturen, heeft Hegel gezegd, dat ze mogen lijden. Lijden kunnen de dieren, maar niet zooals de menschen, en het lijden van de planten is gering, en hoe verder ge afdaalt in de diepte van het natuurlijke, hoe minder daar de bewustheid is en hoe minder dus de smart, hoe geringer het voelen van dit ongestadige, van dat altijd vluchtige, van dat altijd wisselende, — maar juist een mensch heeft dit in zich, ieder mensch heeft, omdat hij in die ontwikkeling is begrepen, de pijn van die ontwikkeling.

Ontwikkeling, ik heb het gezegd, dat is een wegdoen van wikkels, dat is dus in zekeren zin een geboorte, want zóó wordt een kind geboren, als het de oude wikkels wegdoet, en dat is de pijn, dat is de barenspijn, en zóó is het overal, waar iets wordt. De mensch voelt dat, en hoe dieper de mensch is, hoe meer hij het beseft,

— een mensch voelt het, omdat een mensch in zich draagt het eindige, maar ook het Oneindige, omdat in hem de bewustheid leeft, omdat hij zich ontscheurt aan den greep van de natuur, en hij overziet de dingen, en als hij de dingen overziet, dan wikt hij en weegt hij, dan scheidt hij en verbindt hij, dan voegt hij samen en houdt uiteen, dan komt hij tot dat Algemeene, dat in alle bizonderheid en alle enkelheid zich verbergt, en àl hooger wordt de vlucht van zijn begrip, totdat hij eindelijk komt tot dat al-omspannende, al-omvattende en hij zegt: dat is het ware in de waereld, het ware, dat is het Eene, — zooals we het hebben besproken in onze vorige samenkomst, en ook, wanneer hij het zich zoo niet bewust maakt als wij het deden, dan vermoedt hij het, dan voelt hij het: het Ware, dat is het Eene, en het Eene, dat is de durend blijvende substantie, dat is dat, wat niet ontscheurd wordt aan het verband van het Al, maar wat in dat verband zich volbrengt; het Eene, zoo zouden we beeldend kunnen zeggen, dat is de liefde, en de waereld daarbuiten, dat is de versplintering, dat is de haat, dat is de grimmige haat, dat is het op elkander botsen van atomen en moleculen, dat is dat spel, dat wonderlijke spel van 't toeval, van het tegen elkander loopende, van het elkander

wegstootende en verbrijzelende, — en indien dat nu maar bleef daar beneden, in de diepte van de natuur, maar dat hebt ge om u heen, daarin zijt ge zelf besloten, daaraan doet ge zelf mee, dat is uw eigen fataliteit, dat is de waereld, de waereld, die u kreunen doet en u lijden doet, de waereld, waarin ge voelt uw eindigheid, de waereld, waarin ge de eindigheid zelf zoo beseft, een waereld, die u teistert, en dat is de krankte en dat is de gebrokenheid en dat is het geestelijk tekort, en dat zijn de onverhoorde liefden, en dat is de naijver, en dat zijn al die driften van het menschelijk hart, — zoo is het leven — is dàt nu het leven in de diepte? — dat is het leven in de diepte niet, zooals gij het hebt gekend, zooals gij op het leven hebt gestaard van de hooge punten, want uit de hoogte alleen kunt ge de diepte begrijpen — zóó is het leven niet, en daar hebt ge nu de innerlijke tegenstrijdigheid en de tweespalt, daar hebt ge nu het menschelijke, zooals het verdeeld is in zichzelf: Zwei Seelen wohnen ach in meiner Brust" — of wilt ge dat andere in de bekende taal van de kerkleer, — dat de mensch gevallen is, en toch is de mensch de drager van het goddelijk beeld: man en vrouw schiep hij hen, naar Zijn beeld schiep hij hen.

En dit is immers zóó, indien we dat Oneindige beleven, en de denker beleeft het immers, en wij zijn allen denkers mede, ook als we niet gephilosopheerd hebben — indien we het Oneindige beleven, indien het is, zooals de wijsgeer zegt aan het slot van zijn „Phaenomenologie des Geistes": Aus dem Kelche dieses Geisterreiches schäumet uns die Unendlichkeit, — als het zóó is, kan die mensch zeggen: ik ben gedragen aan den boezem van het Goddelijke, de Almoeder heeft mij gebaard, ik ben in het eeuwige Huis, het Eeuwige, dat is mijn woning, en dan verklaart hij dat in het verhaal, dat hij naar goddelijk beeld is gemaakt, — maar nu die andere ervaring, die ook zoo waar is, dat hij aan dat beeld niet beantwoordt, dat dat beeld verminkt is, dat vertroebeld is het Goddelijke in hem, dat niet alles in hem is liefde, maar dat er ook het haten is, dat er ook is de begeerte, dat het niet is de godsvrede en de rust, dat het niet is, in den cirkelloop van het leven, alleen dat vaste punt, alleen de as, onverwrikbaar in de wenteling, maar dat het is om die spil heen het altijd weer bewegelijke, het nooit vast te houdene, dat het is het onrustige van dit aanzijn en als nu het eerste in het schepsel is het gemaakt zijn naar goddelijk beeld, dan is het tweede in den mensch zijn

vreemdelingschap, zijn vervallen zijn van den troon, want, zegt Pascal, de mensch is een koning, maar hij is een onttroonde koning, en zoo komt ons dat tegemoet in die oude mythe, die de Christelijke kerk ons heeft bewaard; naar goddelijk beeld geschapen, maar toch onder den val of, wilt ge, uit het Rijk van het Licht gebannen in het donker, maar dorstend en hongerend naar het volkomene en terwijl nu de wijsheid zegt, dat de Idee het volkomene is, zoekt de Religie die Idee, — zij wordt gewild, naar Haar strekt het hart zich uit, — zooals het hijgend hert naar de waterstroomen, zoekt de ziel U, o God! Het begin van alle religie is de wil naar God, en dat is de Mystiek, die zoekt naar de vereeniging — dan zijn de scheidingen weggenomen, dan beleeft de Geest voor een moment het Eeuwige, en er is nooit een godsdienst in de waereld bekend geweest, of hij heeft deze mystiek gehad. Zóó was het in Indië, waar men schuil ging in dat Eene, Brahma, in dat Atma, en dan waren alle dingen weggevaagd, dan werd alles weggeblazen en er restte niets dan de groote stilte en de groote vrede — zóó was het in Egypte: uit den brand van al die gestalten condenseerde zich de rust van dat Eéne, van het Eene, dat voor de latere theosophie in deze

waereld leefde en dat de eene school na de andere anders noemde, maar dat immers der dingen ziel was en der dingen hart... Ja, zelfs de Semitische religiën, dor, abstract en nuchter, ze hebben hun momenten gekend, waarin ze zich als gestort hebben in den stroom der Eeuwigheid, en dat ontroerende van den 23en Psalm komt tot ons: dat van Hem, die ons leidt over grazige weiden en aan zeer stille wateren en die ons tafelen aanricht, en in het nog abstracter Mohammedanisme, daar is immers de bespiegeling van den soefi geweest, van den geest, zichzelf verliezend om zich te vinden in het Eéne. Och, en van de Middeleeuwen weet ge het: ge hebt gehoord van Meister Eckart, ge hebt gehoord van dien groote en dien goede, die maar één ding wist en dat was, te drinken het water van het onvergankelijke, op te gaan in het onsterfelijk leven. En het Protestantisme, hoe abstract en nuchter dan dikwijls ook, het Protestantisme, het had toch zijn Angelus Silesius, en in Angelus Silesius is weer de oude toon, en is weer de oude vreugde en de oude vrede van de geestelijke bruiloft: — nu heeft de ziel zich rijk gemaakt, want ze zit aan met haar Heer en met haar God, en de Christus kwam, en waar de armoede was en de verlatenheid, daar zijn nu

gesierd de muren en daar zijn aangericht de tafels en daar is de kus op de lippen; — Bernard, in zijn beroemde Predikatiën, zal het zeggen: hij kusse mij met de kussen zijner liefde, want dat gansche Hooglied, waarover hij spreekt, het is bedoeld als de ontmoeting van den bruidegom en de bruid, van den Christus en de ziel, en in die ontmoeting is de vreugde en is de vrede . . . Ja, ook het Protestantisme van de kerk, ook het Protestantisme van ons eigen vaderland, het heeft zijn mystieken gehad en het heeft geallegoriseerd, het heeft gelezen achter de letter en het heeft hooren ruischen een stroom van de Eeuwigheid door de bedding van den tijd en het was, alsof daar een God aan den wand schreef een woord en het was troostvoller dan het woord aan Belsasar's gastmaal, het was het woord van verkondiging: alzoo lief heeft God de waereld gehad, dat hij Zijn Zoon ook aan U gezonden heeft . . .

Dat is de mystiek — en dan zegt ge met den dichter van den modernen tijd, dat het hart, waar het dit heeft ontdekt, niet anders zoekt dan dit ééne, — alles voor dit ééne en derwaarts is het drijven en derwaarts is het willen: God alleen . . .

Maar dan de waereld niet.

Dit is het tweede moment in de religie en dat is het ascetisch moment . . . en is er nu ooit een groote godsdienst geweest, die dat niet heeft beseft?

Ge denkt aan de Biksjoe van Hindostan, ge denkt aan Boeddha, die verlaat zijn paleis, en vóór u is het beeld van den Johannes, die gekomen is om dreiging te spreken en zich te kleeden in een kemelharen mantel, en ge denkt aan dien Christus, die, in den trant van dezen heilige, de woestijnsteppen zocht en die de waereld smaadde, om te vinden de goddelijke heerlijkheid . . .

God het waarachtige, — en dus de waereld niet. Nogmaals, er is nooit een religie geweest, of ze heeft begrepen, wat het zeggen wou, ook, wanneer ze spreekt van den Zoon des menschen, die gekomen was met vreugde, anders dan Johannes, — er is nooit een religie geweest, ook, wanneer ze van dien Zoon des menschen sprak, die het ons niet in het hart heeft gedreven, dat we moeten kunnen verlaten vader en moeder en broeders, dat we alles moesten prijsgeven, om dat Eene te volgen, en ge beseft, dat dat in de rede ligt, want het Goddelijke, de Idee, de Liefde, dat is deze waereld niet — het hart van den cirkel, dat is niet de cirkelruimte, de bron van het licht, dat is niet de lichtvertroebeling in

den donkeren nacht, en naar die bron tijgen we, en dat hart zoeken we, en die spil begeeren we, en dus wenden we ons af van de waereld, en indien een religie dat niet heeft aangedurfd, indien ze niet heeft gehad haar bedevaaarten, indien ze niet is gegaan door de steppe, en in die steppe is het gehuil van wolven, en daar dreigt de slang, en daar is de ontbering en men zou er kunnen sterven in het woestijnzand, dat opwaait en vijanden omringen ons, en booze duivelen, als in de visioenen van Antonius en zijn verzoeking — als het zóó niet is geweest, dan kan een ziel het heiligste niet vinden; — ascese en mystiek, ze gaan dus hand aan hand.

Men vindt het immers in de Middeleeuwen, dat men zich onthouden moest van spijs en dat men dorsten moest en in Suso's werken zal verteld worden, hoe deze mensch zichzelf kastijdt met roeden, en er is sprake van hen, die niet ten huwelijk geven en ten huwelijk worden genomen, maar die als engelen Gods verkeeren op aarde, en het kloosterwezen, het is dan ook niet enkel van het Westen, — het is ook van het Morgenland, — het is het algemeen-menschelijke, dat hier uitkomt: in de religie ligt de ascesis.

Had Aristoteles het al niet geleerd, dat er geen moraal denkbaar is zonder ascese, dat de

ascese een school is, een voorbereiding tot het waarachtig ethische, maar dan een middel slechts, iets vluchtigs, iets waaraan men voorbij komt, en het laatste woord van de religie is ook niet het ascetische, zoomin als het mystische, — de cirkel heeft zich nog niet afgerond, de cirkel is nog niet compleet . . . Wat hebben we nu gedaan? — om dat beeld te gebruiken, — we hebben ons gewend naar het cirkelmidden, we hebben ons onttrokken aan de oppervlakte, we wilden niet blijven, in onze ascese, daar, waar het bonte beweeg van de dingen is, — het Goddelijk Hart wilden we vinden, de zaligheid in het Eeuwig-Eene.

Maar vergeten we dus niet, dat dat Eeuwig-Eene de eenheid is van de veelheid, dat er geen cirkelmiddelpunt is buiten den cirkel, dat er geen God is zonder de waereld, dat de waereld er ook is als de ontsluiting van de eeuwigheid.

Zeker, het ascetische, het heeft zijn bedoeling en zijn beteekenis voor ons. Wij, moderne menschen, — wij zijn minder ostentatief geworden dan voorheen, — we gaan niet naar de Veluwe en we bouwen daar niet onze zuil, om daar onszelf te kastijden, om daar te worden geteisterd door den zonnebrand en door de waterstroomen en door de winden. Wij zijn niet als de katholieke broeders, die vasten op den Vrijdag van vleesch

en zich verlustigen in fijne visch, — wij zijn méér menschelijk geworden, maar dat menschelijke, dat sluit dan ook in de reiniging, de loutering, de zelfoverwinning, het zich kunnen losmaken van het spel der veelheid, het inkeeren tot het Goddelijk Hart, maar om zich dan terug te wenden naar dat vele toe. Het is, zooals het staat in het begin van Faust's tweede deel, — Faust is wakker geworden uit de sluimering, die hem alles doet vergeten en de nachturen hebben gezongen het verrustigende lied over hem, en nu is hij wakker geworden, en hij ziet den waterval en dat bonte spel van schimmen — de zon is opgestegen in het Oosten en hij zou de zon willen aanschouwen, maar hij kan niet, zijn oog wordt geblind, maar den waterval ziet hij en hij beseft het: im farbigen Abglanz haben wir das Leben.

Dat is de zin van het leven, en dat kan de kunstenaar in de diepte verstaan, en daarover zal ik tot u te spreken hebben, wanneer wij weer bij elkander komen — maar ook de religieuze mensch beseft het, maar op andere wijs dan de kunstenaar: die waereld is er, die waereld is door God gewild, die waereld is de uitstraling van het goddelijke: uit dat middelpunt is de cirkel, en indien ik dus, in mijn mystiek, het goddelijke

wensch, dan moet ik mij afwenden van die waereld, in mijn ascese, om dan straks tot die waereld terug te keeren: dus is die waereld niet meer een doel, maar het is een middel, het is middel geworden: als die waereld het doel niet is en toch door God is gewild, dan beteekent dat, dat die waereld gewild is als middel, dat gij hier hebt een farbigen Abglanz, waarin zich de waarheid spiegelt, en zoo richt de mensch zich naar dit leven toe, en dan voelt hij het eerst recht, dat het nog niet genoeg is, dat in hem brandt nu dat groote licht, want hij is immers geweest op de hoogten, hij heeft gestaan daar, waar een God tot hem kwam, en daar is de laagte, en daar ligt het land, en daar zijn de menschen, en ze hebben het gouden kalf opgericht, en daar is hun dans, hun onbekommerde dans, en deze mensch draagt in zijn hand de tien geboden, geëtst op steen, en nu beseft hij het, wat veranderd moet worden in de waereld, wat aan hemzelf veranderd moet worden, als hij die tien woorden neerslaat op de rotsen — hij is zelf een kind van den toorn, hij is zelf nog niet meester over zijn daden — de waereld moet veranderd worden en hijzelf moet veranderd worden, en nu wordt de religie godsdienst — nu gaat hij God dienen, nu gaat hij

de menschen en de dingen en zichzelf dienstbaar maken aan dat Eene, aan het Eeuwige in den tijd, — zooals het bij Kundry is, bij Parsifal, — er is maar één woord, dat haar de verlossing waarborgt: dienen, dienen, — als ze dit begrepen heeft, dan wordt ze uit den boozen ban vrijgemaakt: dienen, dienen wil de mensch, en hij gaat zijn God dienen, hij gaat zich geven aan het algemeene, want ge begrijpt het: het aller-algemeenste is de Idee, het Eeuwige in den tijd, dat is het midden van den cirkel, en tusschen het midden van dien cirkel en de omtrekslinie, waarop wij staan, is een binding, en dit zijn de stralen, — dat is de straal die ons voert naar des cirkels hart, — of wilt ge, dat ik spreek zonder beeld: het goddelijke, het is het aller-algemeenste, en wij zijn het specifieke, het enkele, wij zijn deze mensch, deze eenling, en om te komen, van dat zelf, naar dat algemeene toe, moeten we ons zelf verruimen, verbreeden, — tusschen ons en dit aller-algemeenste liggen de bizonderheden, waaruit we zijn opgegroeid, ligt, laat ik zeggen, onze familie, ligt het gemeenebest, ligt de staat, ligt de menschheid, ligt de waereld, — al ruimer en al ruimer worden die begrippen, al algemeener wordt het begrip, en zoo begrijpt ge, dat God dienen, dat dit straks wordt verstaan concreet, dat

het niet is een abstract iets, dat het niet is iets vèrs en wonderbaars, maar dat God dienen beteekent allereerst: d i e n e n die hoogere algemeenheid, waarin en waaruit we leven, en zoo wordt, wat oorspronkelijk niet het geval was, zoo wordt de burgerlijke moraal vastgebonden aan de religie, de burgerlijke moraal, die ontstaan is, misschien wel uit utiliteit; — ge zult niet dooden, ge zult niet echtbreken, en alle dergelijke geboden meer, zij zijn gegeven aan de menschen, omdat dit was de wijsheid van den stam, omdat het zóó het doelmatigst was onderling te leven, zonder moord, en zonder onkuischheid, omdat dit waarborgde de ontwikkeling en het behoud van den stam, en nu werd dit terecht begrepen voorheen als een goddelijk gebod: dus wordt de zede, die is opgetast onder het volk, en die is aangeprezen door de allerbesten, door de pioniers, en door de helden, en die zede wordt straks gecodificeerd in een wetboek en dat is dan het goddelijk wetboek van Mozes en Manoe en hoe ze verder heeten: goddelijke openbaringen, en gij begrijpt, dat dit niet is zonder zin, zonder redelijkheid: de mensch, dient en terwijl de mensch het goddelijke dient, zoekt hij de h e i l i g i n g, want dit ligt hier immers in, hij wenscht heilig te worden, zooals zijn God heilig is, hij wenscht

gelouterd te worden, hij wenscht verruimd te worden, hij wenscht te komen tot de stilte, en dit kan hij doen en dit moet hij doen, in dit groote verband van de menschen, daar moet hij zichzelf offeren aan dat algemeene, dat meer is dan hij, en zoo dient hij God, waar hij dient zijn levenswetten, de wetten van zijn stam, de wetten van zijn land.

De heiligheid: en er is veel, dat hij niet kan heiligen; daar is de groote stroom van het natuurgebeuren, daar zijn de dingen, waarvan Goethe zegt, dat ze niet verstaan 's menschen sympathie, 's menschen liefde, daar zijn de dingen, die hun eigen banen zoeken, — harteloos gaan de sterren en de wind tiert en de zee bruist aan en dan wordt verbrijzeld door den storm en door den bliksem het hoofd van den schuldigen grijsaard en het hoofd van het onschuldige kind . . . De dingen van de schepping laten zich niet heiligen, omdat ze niet in zich hebben de aanschouwing en het besef van de eeuwigheid — wat moet nu de religieus geworden mensch, die God dient, met die dingen? Hij moet in die dingen b e r u s t e n, hij moet in die dingen kalm zijn, hij moet die dingen verstaan — hij berust eerst, wanneer hij ze ten volle verstaat, — niet als een te dulden k w a a d, als een kwaad, dat nu eenmaal noodig is, maar

zelfs als een positief goed, en dat zal hem gebeuren in de kunst, en ge begrijpt het al: de religie mondt uit in de kunst; alle kunst is geboren uit religie en de stemming, die de religie geeft tot schepping van kunst, dit is de aanbidding.

De aanbidding is nog meer dan de berusting. De berusting, dat is de vrede, omdat het onvermijdelijk is en het zal wel goed zijn, maar de aanbidding, dat is het eeuwig Ja van Carlyle over de dingen, dat is het woord zich eigen maken, dat God spreekt op den eersten en op den laatsten dag: en zie, alles wat hij gevormd had, was goed.

Het is goed, ziedaar de adoratie . . . Het is zoo groot en zoo mooi in het Katholicisme, zooals alles mooi is in het Katholicisme, — we kunnen dit wel zeggen en we moeten het zeggen, wanneer we Protestanten zijn, diepe Protestanten, Protestanten, die weer genezen zijn van het rationalisme, — zooals alles in dat Katholicisme mooi is, al is het Katholicisme van tegenwoordig er één voor de kinderen, voor de onbewuste schare, al is daar uit verdwenen de ziel der menschheid, — ik zeg het is zoo mooi in het Katholicisme, dat het heeft gesproken van de aanbidding van het Heilige Hart.

Dat is het hoogste in de religie: er is een waereldhart, een kern der dingen, en dat is het Heilige Hart, en nu stroomt onze adoratie uit, en het is niet toevallig, dat aan het einde van den Bijbel het laatste Boek is het Openbaringsboek, en op de laatste bladzijde van dat Openbaringsboek, klinken al de stemmen van de Engelen en daar worden gehoord de harpen en de cimbalen ruischen: het groote boek van de Religie, het eindigt in de kunst, en nu komen de Middeleeuwen en ge hebt de Fra Angelico's en ge hebt de Dürer's en ge hebt al die groote namen, die de missen dichten en de gebeden, — de aanbidding, de adoratie, en daarin wordt dit gansche leven uitgezegd, daarin wordt gezegd, wat was, en hoe het geworden is, zooals het staat bij Dante in de Divina Comaedia en zooals het precies eender staat in den ouden Catechismus van mijn kerk. In de Divina Comaedia: de Hel, de Louteringsberg, het Paradijs — en in dien Catechismus: de ellende, de verlossing en de dankbaarheid.

Psychologisch hetzelfde: de ellende, dat is de Hel, dat is het indalen tot zichzelf en daar voelen zijn schuld, en zijn onvrede, en zijn verwarring, en de dieren komen ons tegemoet en belagen ons en al die mogelijkheden van den geest zijn vóór ons in dien helletrechter, dien we binnen in

ons hebben en we beleven ze, als Virgilius komt, en hij is het inzicht, het weten, en ons den afgrond van ons eigen zijn schouwen doet, — maar dan gaan we den Berg op — een moeizaam stijgen in de hoogte, en dan komt de Engel en die wischt telkens een letter P van ons aangezicht; Peccatum, zonde: de eene zonde na de andere. We stijgen op, totdat we naderen daar, waar het hoogste is, en het Allerhoogste, dat is de visie van dat goddelijk Licht, stroomend uit de drievuldige roos: van den Vader, den Zoon en den Geest.... Van ellende, van verlossing en van dankbaarheid. De oude Paradijsmythe keert tot ons terug: in dat Paradijs is de mensch als een kind, — Paradijs is de dierentuin, en dan is hij ten spel, in dien dierentuin, aan het onbewuste, en hij verkeert dan met de bloemen en met de vogels en hij bemerkt niet, dat hij naakt is — totdat hij eet van den boom der kennis, en dan worden hem de oogen ontsloten, en dan is hij uit zijn Paradijs, dan is hij zich bewust van zijn ellende, en als een balling zwerft hij rond en hij vindt het niet, hij vindt het nooit en nergens, — totdat, zegt mijn kerkleer, totdat hij den Christus ontmoet.

Het is de sproke van Amor en Psyche, — Psyche, die hem verloren heeft, hem met dat

blanke Godengelaat; Psyche, die zich aan hem heeft bezondigd, want ze heeft niet gehoorzaamd aan zijn wil, toen ze de bronzen lamp hief in den nacht boven zijn oogen, en daar neerviel de druppel, en nu moet ze zwerven en nu moet ze dienen: Psyche, de arme, en ze vindt eerst vrede, wanneer ze weervindt, wanneer ze terug ontdekt den geliefde, Amor, Eros, den God. Zoo is het Christendom en zóó is het overal; wat is die Christus? wat is die Eros? wat zijn ze anders dan de Eeuwigheid in den tijd, wat zijn ze anders dan de vermenschelijking van het Goddelijke?

Wat door alle religie heengaat is de idee van de menschwording Gods; God is mensch geworden in den Pharao, in den keizer van China, die Zoon des Hemels is. God is mensch geworden in Krishna, in die verschillende Avataren van Hindostan, God is mensch geworden in Christus: hier vooral de menschwording Gods, en wat beteekent dit? dit beteekent voor u en mij, bij het licht der Idee, dat de Eeuwigheid ondervangt en onderspant het tijdelijke, dat alles opwelt als uit één bron, dat er een diepe grond is van de dingen, en maak daarvan een beeld en zeg: dit is de allesbarende Moeder, — zeg: dit is de Vader, en vergelijk dan hetgeen hier gebeuren zal bij den arbeid van den kunstenaar, — de

kunstenaar krijgt zijn idee, die idee concipieert de kunstenaar, en nu zal hij die goddelijke gedachte uitbootsen in de zinlijke materie, die ligt aan zijn voeten, of in een reeks van strophen of van melodieën, en dan zal dit geestelijke van hem genatureerd worden in het natuurlijke, en misschien zegt de kunstenaar, dat het zóó nog niet is, het ware, dat het nog niet is bereikt en zeker is het niet bereikt, ook wanneer het daar volkomen staat voor de menschen, die het niet begrijpen kunnen, — de menschen naderen dat kunstwerk en ze beseffen het niet, — de menschen lezen den Parsifal en ze lezen den Faust en ze verstaan hen niet, maar de diepere natuur verstaat het, de geestelijke mensch, de kunst-zinnige mensch begrijpt de dingen van den geest en van den kunstenaar, en zoo is het nu in de waereld ook, zoo is het ook in dien grooten kosmos — God, dat is de eeuwige kunstenaar — (indien ge mij dit beeld veroorlooft) en uit zijn diepe wezen put Hij Zijn Idee, en belichaamt die in tijd en in ruimte, en de menschen zien dit aan en begrijpen het niet, maar er zijn er die begrijpen en dat zijn de diepere naturen, dat zijn de verfijnde geesten, — zij beseffen het, dat het geesteskind van den Vader, dat de Zoon maar niet eindig is, maar niet mensch is zonder

meer, maar dat het menschelijke slechts is een beeld en een symbool van het boven-menschelijke, dat de menschen-zoon ook is de Gods-zoon, dat in deze waereld is uitgedrukt de Idee van het Eeuwige en dat wij die hebben te ondervinden en te beleven.

En daar hebt ge den drieslag, daar hebt ge het Drievoudige, van den Vader, den Zoon en den Geest. Daar hebt ge het Ware, daar hebt ge de volkomen religie, zooals ze vergeten werd, nadat ze was opgestegen uit de theosophie van het Oosten en van het Westen, zooals zij vergeten werd door de rationalistische Romeinen en door de nog ongevormde Germanen, zooals zij geworden is tot een sprookje, tot een vertelseltje, maar op dat vertelseltje heeft zich gericht de kritiek van den modernen tijd, en nu rest er niets meer van het verhaal, en nu is alles verneveld en vervluchtigd en geen wijs mensch zal meer bedenken te schrijven een biographie van Jezus, maar de diepere natuur heeft het beseft, dat Jezus Christus, dat dat is de naam voor den God in de waereld, voor de Eeuwigheid in den tijd, dat de Eeuwigheid in den tijd ingaat, geboren wordt, en omdat het de t i j d is, kan dat worden ver-beeld als een geboorte uit de Moedervrouw, uit de Aarde, en omdat het de geboorte is van de E e u w i g h e i d

in den tijd, is het de bovennatuurlijke geboorte, — deze gansche waereld, ze heeft immers haar herkomst uit de goddelijke Idee, en dus is ze boven-natuurlijk ,en daar hebt ge de twee naturen van den Christus: mensch, gewoon mensch, aardsch mensch, die de verzoeking kent, en het lijden, en die den dood sterft en die begraven wordt, en die tot de al-vernietiging wordt neergestooten, — maar in deze natuur is de Eeuwigheid mee aan het woord: deze Menschenzoon is uit God geboren, is Gods Zoon en vandaar, dat hij zal overwinnen de verzoeking, dat de verzoeking zal afdeinzen en dat de smart voor hem zal worden een middel tot verheerlijking, en dat de dood door hem zal worden overmocht, en dat er is een opstanding, want de geest staat op immers, en de geest in u en mij kent zijn onsterfelijkheid en zijn eeuwigheid, kent zijn souvereine macht, want de geest zegt: wat schemert in den Melkweg en wat geweven wordt door de stille dwergen van deze aarde en wat kiemt aan liefde in het kinderhart, àlles, àlles, wat was en wat zijn zal, het is van mij, ik ben dat Eeuwige mee, ik ben in deze waereld aan 's Vaders hart besloten: de geest is het onvergankelijke, — de heilige Geest, de Geest, die thuis is door zijn hemelvaart.

Dat is het waarachtige van het antieke Christendom, en als we het zóó hebben gezien, dan zullen we het nooit verliezen, dan blijft het voor ons onvergankelijk waar. Ge voelt het, hier is het echt menschelijke, het humanisme, het humanisme dat niet louter humaan is, niet louter menschelijk is, want het goddelijke is door dat menschelijke heengegaan, en dus krijgt ge voor uw leven en voor uw denken in dit religieuze begrip de centrale van alles, — met Spinoza blikt ge de dingen aan „sub specie aeterni", onder het licht van het Eeuwige, met Schleiermacher beseft ge, dat ge midden in dit vergankelijke met het Oneindige één zijt, en dat is uw troost, omdat het uw vrijheid is.

Wijsheid, dat is het bewust weten van de Idee — religie, dat is de Idee, binnendringend ook in dat onbewuste van uw persoonlijkheid: nu wordt de Idee en het leven in haar het alvervullende, nu eerst wordt ge getrokken naar die fonteinen van het Licht, en ge schuwt en vliedt deze aarde, maar straks leert ge deze aarde kennen als dat groote poëem, uit de Eeuwigheid geboren, en in dat poëem hebben we mee te zingen het jubelend koor en hebben we te aanbidden het Wonder, dat verder is dan de sterren en dat klopt in iederen ader van ons wezen

en dan komt de kunst, dan zet de kunst in, en in de kunst de verheerlijking: òpen gaan alle registers en alle orgelpijpen zingen het Jubilate: van de smart zal getuigd worden, van het Miserere, van het De Profundis, maar vooral zal getuigd worden van dat allerhoogste, dat op deze aarde is neergedaald, — de Stad, en daar is iedere poort een parel, en ieder, die er woont, heeft erlangd een nieuwen naam, — dat is theologie, dat is weten van het goddelijke, dat is de devotie.

KUNST

En ik ga dan nu over tot de bespreking van de kunst.

Dit is niet het gemakkelijkste van de onderwerpen, die ik te behandelen heb, omdat, wanneer men het heeft over kunst, meer dan ooit het subjectieve naarvoren komt. Er zijn er misschien verschillenden onder u, die het niet geheel met mij eens zijn — ik mag me daarmee niet vleien — maar wanneer ik u iets heb gegeven wat u tot denken brengt, heb ik toch het hoogste bereikt wat ik mij mag voorstellen. Ik geef u hier dus dat, wat voor mijzelf het schoone in de kunst is.

En dan herinner ik allereerst aan het woord van Schelling, den wijsgeer, dat de natuur geacht mag worden te zijn „eine verstarrte Intelligenz". De natuur is een verstijfd verstand, en in de

moderne philosophie keert dit terug bij hem, die sterk onder den invloed van Schelling heeft gedacht, bij Eduard von Hartmann; Eduard von Hartmann maakt de natuur tot uiting van het waereld-wezen, dat hij graag noemt het Onbewuste, — dit is niet de bewustheid dus van den menschelijken geest, maar dat is die geest in aanleg, en dat Onbewuste, het ontwikkelt zich, het komt in het proces der dingen tot zichzelf, en nu kan men, met den titel van een Engelschen roman, zeggen, dat eens de slaper ontwaakt, en de slaper ontwaakt alvast in het leven, in het organische; dan zijn er oogen, die geopend, dan zijn er ooren die ontsloten worden, dan zijn er spieren, die zich spannen, dan zijn er handen, die zich uitstrekken om te geven, om te grijpen, om te ontvangen, en wat het belangrijkste is, dan komt binnen in de ziel de gewaarwording, de begeerte, dan is er, — want nu is de ziel geboren — de liefde en de haat, de vreugde en de smart, de angst en de hoop, dan is er, hetgeen voor het eerst ontdekken kan, dat er dieper snaren daarbinnen trillen dan ooit in de onbezielde materie, dan is er de kreet, en dat is de kreet, die spreekt van alles wat daarbinnen verborgen leeft, dan is geboren het hart, en het hart, het heeft in zich de uitgangen van al het leven.

En nu zien wij, waar deze waereld geworden is, deze waereld van het organische, dat niet ophoudt de natuur, om het aan dit organische moeilijk en zwaar te maken, dat het voortdurend verwikkeld is in een geweldigen strijd, in den „Kampf ums Dasein", dat daar alle verschrikkingen zijn van het leven, en dat organische, het antwoordt op de prikkels, die het ontvangt, het wordt geslagen en het wordt benauwd en het wordt benard, maar dit alles brengt het juist tot inspanning, tot openbaring van eigen kracht, dit alles maakt de ziel al meer en meer wakker en zoo wordt straks de ziel tot geest, de geest, die het geheim van de dingen is, want de geest is de vervulling van de natuur. De geest is de ontsluiting van dat mysterie, dat we in alle waereld zoeken, die geest, die zich losmaakt van het onmiddellijk gegevene, die geest, die het algemeene zoekt en dan uit het algemeene leeft.

Ziehier het verschil tusschen den mensch en de overige schepselen. Van den mensch is de geest, en van den geest is het denken, en waar dat denken is, daar alleen is de cultuur, en of gij nu spreekt van religie of van wijsheid of van kunst, zij zijn onbestaanbaar, tenzij er is de geest, — zij zijn des geestes en uit den geest geworden, — al het andere, wat het menschelijke ook eigen

is, vindt ge daarbuiten terug. Van het dier is ook de arbeid, de techniek, de groote technische schepping van mieren en van bijen en van bevers — van de natuur is ook de statenvorming, van de natuur is het gemeenschapsinstinct, van de natuur is, bij hoogere dieren, in zekeren zin de moraliteit, en dit is aangewezen onder anderen door Kropotkine in zijn ,,Wederkeerig Dienstbetoon" — zóó is het boek vertaald in het Hollandsch, in het Engelsch ken ik het niet — in zijn ,,Wederkeerig Dienstbetoon" heeft Kropotkine ons laten zien, hoe reeds bij de dieren is dat gevoel van eenheid, dat zedelijk besef, dat tot elkander brengt en dat verbindt, zoodat we kunnen zeggen: met de natuur heeft de mensch dit alles gemeen; maar wat bij den mensch nieuw wordt, dat is de cultuur, dat is de vlucht van het denken, dat is de religie, en dat is de vrije kunst.

Allereerst heb ik tot u gesproken over het weten, want de mensch, die denkt en zich richt op het algemeene, rust niet, eer hij het alleralgemeenste benaderd heeft: hij zoekt en hij zoekt het wezen der dingen, in het zijn, in het zijn van dit of van dat, in het zijn van 't water of van het vuur, van de ruimte, het tastbare van de zinlijke dingen, in het zijn straks van het half zinlijke getal, en dan zal hij zich richten

op de kategorieën als het worden of als het zijn zelf, zooals de Eleatische school het zich heeft gedacht, om eindelijk te gaan beseffen, dat het ware aan de waereld is het verstand, en dat verstand zal al dieper en dieper door hem worden begrepen en het eindwoord van de philosophie zal dan luiden, dat het waarachtige in de waereld de Geest zelf is, de Idee, — want ik spreek nu van de Idee, omdat de Geest is de voltooide vorm van wat Natuur en Idee beide openbaren, wat in het proces van de ontwikkeling, de Idee bereikt heeft als ze door het natuurlijke is heengegaan.

De Idee dus — en die Idee is de Gedachte of het Denken, is de zichzelf denkende Gedachte, maar die in het natuurlijke dit nog doet in onbewusten trant, zeggen we dus: de Rede, maar het is een machtige, krachtige, energieke Rede, het is de Rede, die haar kant heeft van den Wil, en wanneer nu de menschelijke geest zich tegenover die Rede, tegenover die souvereine Rede stelt, tegenover dat alomspannende, ook hemzelf dragende wezen stelt, dat voor hem is de redelijkheid der dingen, dan zal die mensch het beseffen, hoe in dat verband van de waereld niet is de stilstand, maar een voortdurende wisseling, en hoe die wisseling niet is een wisseling

zonder wet en zonder orde, maar hoe er gaat een lijn, en dat is alvast een opgaande lijn, dat zij is wat we noemen een lijn van ontwikkeling. Het waereldverloop om het ons naderbij te brengen, bedoelt wat, wil wat, de Rede, omdat ze is een rede van den wil, van de daad, is een daadwerkelijke rede, is een willende rede, en dat begrijpt een mensch in de houding van den religieuzen geest.

Als nu die Rede, die Redelijkheid, als die eeuwige Logos in de dingen, als dat Denken en dat Willen het eene waarachtige is, en al het andere is van secundaire beteekenis, dan kan het ons niet ontgaan, dat de mensch, van deze waarheid vervuld, niets anders zal begeeren, dat hij dat Eéne als zijn God zal dienen, en hij zal de waereld verzaken, zoo zeiden we, om dien God te vinden, en dat zal zijn zijn mystieke aandrift, — hij zal zich neigen naar het Eeuwig-Eene, daarbij vergetende de waereld, die immers ligt in de zonde en in den dood.

En dat zal insluiten, ik zei het reeds, waar hij het Goddelijke zóó zoekt, dat hij al het andere veracht, zichzelf veracht, veracht zijn geluk, veracht zijn schoonheid, dat zal zijn zijn ascese, — totdat op den duur het tot hem doordringt, dat deze waereld toch niet is toevallig en dat zij

gegrond is in de Idee, dat zij in dat eeuwige, onvergankelijke Willen ligt opgesloten, dat de redelijkheid der dingen zich aan en in de dingen heeft te realiseeren, — de mensch zal dus, zooals de dichter het zegt, om Gods wil de schoone pracht der waereld niet verachten, maar hij zal zich heenneigen naar die waereld, die waereld zal nu weer voor hem krijgen nieuwe beteekenis, maar zij is hem niet meer doel, want het doel is het Eeuwige, dat zich aan hem ontsluit, maar het ontsluit zich aan hem door middel van die waereld, de waereld is middel geworden, en hij zal nu voortaan die waereld bezigen om het Goddelijke te dienen, en dat zal zijn zijn Godsdienst. In zijn godsdienst, waarin de religie wordt tot daad, tot praktijk, in dien godsdienst ligt de heiliging allereerst. Zal hij heiligen zichzelf, hij zal op de hoogten willen komen van dat Oneindige, en dat Eeuwige, dat hij aanschouwd heeft en dat hij benadert in zijn beste momenten, hij zal voelen, dat telkens hem nog veel ontbreekt, waar hij dat wil grijpen, hij zal zich oefenen, hij zal zich inspannen, hij zal zich willen heiligen in zijn omgeving, — want hij behoort nu eenmaal tot een maatschappij, — hij zal van heiligheid willen doordringen de waereld om hem heen, maar dit kan niet in de natuur, omdat

de natuur een spheer is, die niet geheiligd kan worden, omdat daar is het menschelijke als een oase in de woestijn, en om die oase heen strekken zich uit de dorre zanden van het natuurlijke, en in die dorre zanden is niet te kweeken het verhevene en het goddelijke; daar is de onbewustheid van de Schepping zelf, die niet beantwoordt aan zijn hooge idealen, en dan zal hij berusten in het onvermijdelijke, en dat zal het tweede moment zijn van zijn religieuse houding; die diening is in heiliging, maar de diening is ook in berusting, en is, welbegrepen, dat berusten voor den religieusen mensch niet nog iets meer? Beseft de religieuse mensch niet, dat, waar dat natuurlijke noodig is om den geest te bouwen en om den geest te stichten is, dan deze schepping, zooals ze daar vóór ons is, tenslotte — ook waar ze niet stijgt tot de toppen van de bezinning en van de gerijptheid des geestes, — groot is en geweldig, en in alles aanbiddelijk en goddelijk? En dat hebben de religieuse menschen tenslotte beseft en ze hebben gesproken van de adoratie, en ze hebben zich gestrekt naar het hart van de dingen, zooals ik zeide naar het Heilige Hart. Maar iemand, die dit weet, iemand, die zóó doordrongen is van het goddelijke in de waereld, die zóó voelt in alle ver-

brokenheid, in alle versplinterdheid den zin en den wil en de wet, iemand, die zóó leeft in en uit de diepte, zoo iemand is met dit alles vervuld tot in zijn onbewustheid toe, het wordt hem een dagelijksche houding, het wordt hem een gewoonte, het groeit hem als in merg en been, en terwijl hij nu in de wijsheid het goddelijk wezen denkt, terwijl hij in dit religieuse proces, dat spanning openbaart, het goddelijke wezen wil, het wil in zijn leven en ermee worstelt en niet aflaat te worstelen, al wordt hem daarbij de heup ontwricht, als in de oude sproke, komt hij eindelijk uit die gebrokenheid tot dat besef, en dat is de opperste stijging van de religie, dat besef, dat hem doet zeggen: alzóó lief heeft God de waereld gehad, en dat hem met liefde tot het goddelijke vervult.

Voor Spinoza vallen deze twee begrippen samen: daar is de liefde van den mensch tot God een straal van de Godsliefde, die zich naar den mensch toericht en die door den mensch teruggeworpen wordt, zooals een spiegel reflecteert het zonnelicht. Maar dan is, in dezen staat van den geest, alles zóó vervuld van dit goddelijke, dat de mensch in de gebrokenheid van het leven, wanneer hij eenmaal genaderd is tot die aanbidding, de dingen ziet onder het licht van het Eeuwige; — in alle

dingen schittert tot hem de klaarte, de harmonie van de Idee.

Ik meen, dat ik in een van onze vorige samenkomsten heb gezegd, hoe in de Pythagoreesche school de vertelling ging van den meester, die door de stad wandelde en die daar in een smidse hoorde een neervallenden hamer en daar was een voortdurende cadans en die cadans herinnerde hem aan een orde van getal, aan een regelmaat. Er heerscht in die physische gebeurtenissen een getalsorde, en zou nu niet in dien grooten kosmos hetzelfde weer zijn; zou daar in de beweging van die hemellichamen ook niet zijn een voortdurende harmonie, een orde, een hoorbare orde, niet voor ons, omdat we eraan zijn gewend, maar wel voor iemand, die voor het eerst dat geluid der spheren, die muziek der sterren vernam. Ziedaar nu de opperste stijging van tot bewustheid gekomen, van tot godsbewustheid gekomen geest en deze wordt voorondersteld in de kunst. In de kunst beleeft men, in de schoonheidsontroering allereerst, beleeft men dit Eeuwige.

Maar — zoo zou ik willen zeggen — men voelt het, — het is hier geworden een voelen d.w.z. het voelen, dat is het halfbewuste in ons wezen, — indien ik het denken, naar oud spraakgebruik, naar oude verdeeling, — het denken en

het willen en het voelen als de drie aspecten van den geest neem. Ze zijn natuurlijk nooit te scheiden; waar het denken is, is ook het willen, dat wist Spinoza al en waar het voelen is, daar is op eigen wijze denken en willen mede, maar toch kunnen we, niet afscheidende, onderscheiden en we kunnen zeggen: hier hebt ge het denken en dat is de opperste klaarte en de wil, dat is dan die spheer, waar de religie ons brengt, dat is de spheer van de innerlijke worsteling, die straks tot de bevrijding voert, maar dan is het voelen iets onmiddellijks, zooals de dichter het heeft gezegd, „dat is iets zijn, schoon het iets gevoelen heet", — dus hier worden zijn en gevoelen vereenzelvigd, en dat is in zooverre waar, dat in het voelen een mensch komt tot het diepere, het onbewuste van zijn wezen: in dit voelen vervloeit het individu met het algemeen-natuurlijke en begrijpt ge wel, dat, waar door de geest in de klaarte van het denken allereerst het eeuwige wordt ontdekt en beleefd en nu komt de houding van den geest en de wil, die dit eeuwige veroveren gaat en dit is de toestand van spanning en gebrokenheid en dat dan eerst in de derde plaats het v o e l e n aan de orde komt, want in dat voelen heeft de geheele mensch veroverd het algemeene, het eeuwige, dat is nu in hem gedaald, dat heeft

hem vervuld, zooals het licht van bovenaf neerstraalt in een besloten ravijn — in een diepe grot; op de bergtoppen is het eerst dag en eerst naderhand daarbeneden, als het licht hooger gestegen is en zoo komt eerst aan het einde van dit innerlijk proces het gevoel tot de ervaring van het goddelijke, tot de ervaring van de Idee, van het ééne denken en het ééne willen, van de waereldrede, van de logische harmonie, die alles samenhoudt, en die alles in zijn wortel is. Omdat het hier nu betreft het v o e l e n, en omdat het voelen, zooals ik reeds zei, het meest verband houdt met het onbewuste van ons bestaan, dit is dus, wat men noemt het materieele, het physiologische, daarom zullen we hier krijgen een zinlijk beleven van de goddelijke dingen, maar het is een z i n l i j k beleven van de goddelijke dingen: z i n l i j k beleven — het is iets, dit betreft de zintuigen, de schoonheidsontroering heeft het met de zintuigen te doen, maar niet alle zintuigen komen in aanmerking: er is geen schoonheidsontroering van de smaak, van de reuk, van den tastzin. Waarom niet? Omdat smaak en reuk vooronderstellen de vertering van het object: we moeten iets verwerken in onzen physiologischen toestel, in ons lichaam, om den smaak te kunnen waarnemen, — alleen dit, wat

zich in zekeren zin ontbindt, dat wordt door onzen reukzin waargenomen en wat den tastzin betreft: waar we de dingen aantasten, daar is een hun te lijf gaan, een dikwijls hun onkiesch te lijf gaan, daar is de afstand niet bedacht en nu is het juist die afstand, dien we behoeven, waar door de kunst, allereerst de schoonheidsontroering mogelijk wordt: de dingen moeten blijven, waar ze zich aan ons geven op een afstand, de dingen moeten blijven intact, ze moeten zichzelf blijven; de waereld daarbuiten moet voor ons staan, moet niet door ons worden aangegrepen, niet worden verteerd, niet worden vernietigd, maar die waereld moet rustig naar ons toeschijnen, opdat door die waereld heenschijne, wat het wezen der waereld is, het eeuwig Zelf, de goddelijke Idee, dat is de harmonie van de dingen zelf en zoo komt het dan, dat we de schoonheid naderen door den gezichtszin en den zin van het gehoor. Er zijn kunsten voor het gezicht en er zijn kunsten voor het gehoor. De schoonheid is het schijnen van de harmonie van het Eeuwige, tot onzen geest door middel van het gezicht en van het gehoor en omdat nu het leven en de waereld veelzijdig is, omdat de Idee in zich bergt de oneindigheid, maar ook de eindigheid, — dit en dat en nog eens dit en dat

en zoo verder, daarom zal de Idee, die door de dingen naar ons toe zich wendt en die zintuigelijk door ons wordt gegrepen en begrepen, daarom zal die inderdaad hebben de meest menigvuldige sprake, en wat is er nu al niet schoon gevonden in den loop der tijden, — als ik u herinner aan enkele scheppingen van kunst: men heeft schoon gevonden de Engelen van een Angelico, men heeft schoon gevonden dat allerteerste, wat primitieve Italianen gepenseeld hebben met hun devote handen en men heeft toch ook schoon gevonden van Breughel, van den boeren-Breughel, een Vlaamsch of een Hollandsch feest, vol overdaad: een vette keuken, laat ik zeggen, — men heeft schoon gevonden en zijn schoonheidsontroering geuit, als men stichtte den Griekschen tempel vol licht en vol innerlijke harmonie, een harmonie van mathesis en men heeft ook schoon gevonden een Gothische kathedraal, die het licht alleen laat binnenstroomen en die een gansch andere ziel verraadt dan de ziel van dat Helleensche volk. Men heeft schoon gevonden den „Tuin der Weeën", die dikwijls het leven is, en in dien Tuin der Weeën daar is de vrouw, en het is, alsof ze zóó komt uit de graftombe en rondom zijn menschenbeenderen en daar zijn de torren, daar is al de dreiging van verderf en van dood en

een mensch heeft dat geschapen, omdat hij door deze dingen is ontroerd geworden, maar een mensch heeft alweer geschapen, Botticelli, zijn Prima Vera en daarin al het licht en al de lente en al de schoonheid van de natuur, en Novalis heeft zijn Gesang der Toten gedicht, dat mystieke meesterstuk van Duitsche poëzie en dan voelt ge zóó, dat er een begenadiging is voor dien man in het graf, en ge voelt de plechtigheid en de waardigheid van den dood en de kuischheid en de blankheid en men heeft ook schoon gevonden het leven, het intensieve, rumoerige leven en Walt Whitman heeft zijn Tentoonstellingslied gecomponeerd en ge kunt het eene begrijpen en ge kunt begrijpen het andere... Alles is op zijn beurt geweldig, alles grijpt ons aan met geweld. Waarom? omdat de Idee, het Zelf, de harmonie, het denken en het willen, het ééne in deze waereld, zich uitspreidt tot dat bonte, veelvuldig-vele en omdat nu dit ééne een sprankel is in alles, omdat alles schoon is op eigen wijze, — de harmonie is schoon en een mensch kan alvast die harmonie ontdekken in een zeer simpel ding... Zoudt ge de harmonie niet kunnen ontdekken, om aan te vangen bij het meest primitieve en het meest alledaagsche; zoudt ge de harmonie niet kunnen ontdekken in

een kristal of in een welgeslepen edelsteen, zoudt ge niet kunnen ontdekken de harmonie in een sneeuwvlok? is er niet een harmonie in het organische wezen zelf? Goethe heeft dat organische aangestaard als een wonder, omdat het in rede en trek verried het ééne: Aristoteles had het genoemd de Entelechie, de innerlijke bedoeling, den innerlijken zin. Goethe begreep in ieder onderdeel, in ieder lid van dit organische wezen het gansche en zóó is het ook.

Misschien geven we ons er geen rekenschap van, misschien begrijpen we den zielkundigen wortel van dit alles niet, maar inderdaad is het zóó: dat, wat ons in dit organische treft, dat is de harmonie van de deelen, waardoor de deelen worden tot leden. En zóó is het ook in den mensch. Wat ons allereerst in den mensch ontroert, wat ons een mensch aannemelijk maakt, wat ons tot een mensch brengt en in ons bewondering wekt, dat is het karaktervolle in dien mensch, dat is zijn zedelijke macht, dat is zijn grootsche, vrije persoonlijkheid en er zijn kunstenaars, die dat geopenbaard hebben in hun werk. Ik behoef u geen voorbeelden te noemen: ge denkt alleen maar aan die klassieke gestalten, aan die gestalten van Grieksche sculptuur: uit den lateren tijd zijn ze en daar hebt ge dat

menschelijk karakter geopenbaard in de trekken van dat aangezicht, in de vouwing van den mantel, die den philosooph is omgegord en dat ontroert u en dat grijpt u, omdat hier alles ontheven is aan die spheer van het vluchtige en van het vergankelijke; in dien mensch, zoo zouden we kunnen zeggen, is stijl: stijlvol is deze mensch. In deze schoonheidsopenbaring wordt alles begrepen, juist, omdat in alles schoonheid is; het schijnen van de harmonie, immers van de Idee, van de orde, die de waereld samenbindt.

Maar is er nu ooit denkbaar een harmonie buiten haar tegendeel? Is er nu ooit denkbaar een harmonie zonder het disharmonische? Ge let alweer op het karakter: van dat karakter sprak ik het laatst, maar wat is het karakter, tenzij er is zijn worsteling en zijn beproeving?

Es bildet ein Talent sich in der Stille
Sich ein Charakter in den Strom der Welt.

zegt Goethe ergens. Zóó is het ook.

Een karakter wordt niet in een kindeke, maar daarbuiten wordt het in het gewoel en in den kamp van het leven; het karakter is daar, waar het zich meet met het karakterlooze; — de deugd is daar, waar de ondeugd, de heiligheid is daar, waar de zonde in de waereld treedt... De har-

monie behoeft het disharmonische, om dit te overwinnen en nu ziet ge dan ook in de kunst — of eigenlijk spreek ik nog niet over kunst, maar ik spreek over dat, wat de kunst noodwendig maakt, ik spreek over de schoonheidsontroering, — nu ziet ge in de schoonheidsontroering, dat binnentreedt de appreciatie van het leelijke, maar het is niet het leelijke zonder meer, het is het leelijke als het disharmonische, dat door de harmonie wordt overwonnen, dat misschien door een hoogere harmonie wordt overwonnen. Ge hebt bijvoorbeeld een mensch en die mensch is als organische, als physiologische verschijning bepaald leelijk te noemen, maar over de leelijkheid van dien mensch ligt dat bizondere, dat dezen mensch stempelt tot geest, zooals van Gogh eenmaal in zijn brieven schreef: „schoon is voor mij niet meer de jonge vrouw, die ieder schoon noemt, maar dat leelijke, mismaakte oudje, waarin ziel leeft en op wier gelaat ziel is uitgestort".

Zóó wordt het leelijke overwonnen, zoo wordt het tot iets anders, zoo wordt het tot het karakter, zoo wordt het tot het karaktervolle en zoo is het in de natuur ook.

Er zijn ook dieren, die op zichzelf leelijk zijn, maar die in schoonheid meedoen. Waarom?

Omdat in die dieren, in dat leelijke dier, zich iets anders verraadt, iets van hooger herkomst, iets, dat het dierlijke dichter brengt bij het menschelijke en zoo is het immers ook met een boom: een boom kan stemming wekken: die oude boom, die daar staat, die knoestige stam, die is in zijn nadagen, die heeft te vertellen iets... Er is ziel in dien boom en dat ontdekt te hebben, is immers de verdienste van het moderne gemoed, het hart van den kunstenaar, dat zooveel eeuwen Christendom achter zich heeft, al is het dat Christendom misschien al gaan vergeten, en nu beteekent dit, dat ten slotte, wat te verwachten was, de Idee alom is: alom is het goddelijke; God is overal zegt het naieve, kinderlijk geloof. De gansche waereld ontsluit Zijn heerlijkheid, alles is gedrenkt van de waterstroomen der Idee, of liever, want dit zijn beelden, die het niet genoeg zeggen, alles is opgeweld als een druppel uit dien eeuwigen stroom der Idee, alles is de Idee in zijn wezen, maar dan is de Idee immers nooit dit of dat, dan is de Idee niet deze mensch of dit dier of deze plant of dit landschap, dan kunt ge daarin ontdekken de harmonie, in deze dingen, in deze existenties, maar tegenover dat Eene Eeuwige, tegenover dat Goddelijke van de Idee is dat alles gebrekkig, vluchtig, komt het op

en vergaat het, zooals een golf in den oceaan en als een mensch dat gaat gevoelen, als hij zóó in de dingen begrijpen gaat, — wat Goethe genoemd heeft „Das Incommensurabele" — het onmetelijke, het alles te buiten gaande Eeuwig-Eene, dan wordt de mensch zich bewust der dingen verhevenheid, en hij wordt zich de verhevenheid bewust aan en in de dingen, d.w.z. het zijn altijd nog de eindige maten, waarin zich dat oneindige, dat verhevene aan hem ontsluit, het is het betrekkelijk oneindige, het is het betrekkelijk maar eindelooze van die golvende zee, het is het betrekkelijk eindelooze van den klaren sterrenhemel, het is het betrekkelijk eindeloos vermogen van den wind en van het water en van den bliksem en van den donder. Het zijn al die natuurkrachten, het is de berg met zijn kammen en met zijn spitsen, en de geest wordt zich bewust, welk een geweldige macht er noodig was om dezen berg te bouwen, toren-, hemelhoog. Dat is iets, waarbij zijn eigen eenheid, dat wil zeggen van dit enkele individu, in den afgrond zinkt. Een mensch voelt dat, in deze toch altijd nog eindige waereld: het Oneindige, het Oneindige dat zich in alles bergt, maar dat zich hier openbaart als het alle eindigheid te buiten gaande, in het eindeloos verhevene.

En dat is ook zoo met het karakter; we hebben schoonheid gevonden in het karakter, we hebben gevonden de harmonie, die die disharmonie overwon, maar dan is deze mensch, dan is deze menschelijke geest, dit menschelijk karakter toch ook drager van de oneindigheid, van de eeuwigheid en die eeuwigheid gaat dezen menschelijken geest ver te boven, en nu krijgt ge den verheven mensch, en die verheven mensch is de mensch waarin vermoed en waarin gevoeld wordt, dat hij ver en vreemd van de menschen is. Een Fransch dichter heeft dat uitgedrukt: Alfred de Vigny in een van zijn schoonste poëmen; — dan laat hij Mozes gaan, kort voor zijn sterven, en Mozes in zijn eenzaamheid beklaagt er zich over, dat geen vrouw hem heeft liefgehad en dat geen vriend vertoefd heeft in zijn huis, dat hij altijd is geweest de wetgever en de profeet van zijn volk, maar het menschelijke was hem vreemd; — dan voelt ge het, wat het verhevene eigenlijk beteekent; het verhevene, dat is, omdat het is het ingeboren zijn van het oneindige in het eindige, wat is een brandende vlam, een hooguitbrandende vlam, in een klein lichaam van kristal. Straks kan het gebeuren, dat dat kristallichaam wordt verbrijzeld door de vlam, die daarbinnen werkt en woelt, — en zoo is het

ook in dat menschelijke: een verheven mensch, dat is misschien een mensch, die, omdat hij toch eindig is, aan dat oneindige van zijn wezen bezwijken kan en dat gebeurt, want geen mensch, al is hij ook oneindig verheven door zijn karakter, geen mensch is daarom meer dan mensch; het beperkte, het kortzichtige van het menschelijke, dat is hem aangeboren; — en hier hebt ge de antieke tragedie van Prometheus, den heros zeggen we, die het vuur rooft van de goden, die niets begeert dan gelukkig te maken de kinderen der menschen, en die nu gebonden wordt aan een rots en daar komt de gier van den hemel die hem wegvreet zijn lever, — Prometheus, maar ook Antigone; Antigone, die haar liefde schenkt aan haar broeder, en een plicht van piëteit vervult, en hem begraven wil, maar die daardoor de wetten van den staat en van den koning schendt — indien ze die wet gehandhaafd had, had ze moeten schennen de wet van de piëteit, want zóó is een mensch en het eindige en het goddelijke, het is het veelvuldige, het komt tot hem met allerlei eischen, met allerlei wil en de mensch gaat daaraan onder en het tragische daarvan beseft vooral de antieke tragedie van de Hellenen; die tragedie beseft het, dat het zóó is, dat de vriend van de goden, Prometheus,

juist omdat hij de vriend is, straks zal worden geketend aan de rots, dat we aan onze eindigheid zullen lijden en in onze eindigheid zullen sterven.

Maar is er nu eigenlijk wel een dood en een ondergang? De Grieksche tragedie van Prometheus wijst het niet aan: het slot van de Prometheus-tragedie bezitten we niet meer, maar dat laatste woord van Prometheus, als hij op gezag van zijn God gestooten wordt in den afgrond, het beroep op Themis, dat is de macht van het Recht, en op het stralende licht. — Wat heeft er gestaan in het vervolg van de Prometheus-tragedie, misschien de verlossing, misschien hebt ge het begrepen, als hij zijn „Prometheus unbound" dicht, dat er eenmaal de herrijzenis wordt gevonden, dat er is een opstanding uit de dooden, dat Prometheus gaan zal over een herboren aarde en daarin ligt symboliek, want indien in een tragedie ondergaat een mensch, wat gaat van dien mensch dan onder? Zijn eigenheid gaat onder, maar zijn Idee leeft; juist in de Grieksche tragedie is die idee gehandhaafd en bewaard en heeft geïnspireerd de dichters en Prometheus is nog niet dood, en is nog onder ons, het is het eeuwig-menschelijke, dat altijd weer zijn strijd begint met de goddelijke macht, en het zijn de verzoekingen van onze eigen eindigheid.

Dit onstoffelijke wist het: als Prometheus, als Antigone ondergaat, dan wordt er stukgestooten een aarden vat, maar de inhoud van het vat is er nog, dat wordt niet verspild.

De tragedie, ze is eigenlijk het drama. In het drama — en ge denkt aan den held van het Christendom — in het drama is ook de dood en door den dood het leven. Juist als Christus sterft, gelijk Prometheus sterft, dan verwachten we niet het verderf, maar de vergeestelijking; misschien heeft het gestaan in de Prometheus tragedie van Aeschylus, dat ook Prometheus uit het graf herrezen is, zooals Christus; het goddelijke, het gaat in deze waereld onder, juist om door en uit dien ondergang te herleven; het goddelijke het verbergt zich in deze eindigheid en het wordt daarin gebroken, en het wordt daarin gesmaad, het wordt gestooten in de helledíepten, maar het triompheert, het triompheert altijd en immer. Het natuurlijke is niet het laatste woord, en de natuurlijke dood niet, maar het laatste woord is de geest en de geest is de opstanding des levens.

En zoo kon Allard Pierson schrijven, dat de eigenlijke dichter van de negentiende eeuw Shakespeare was, omdat het leven is een geweldig drama; — een drama en wat is zoo beschouwd

al dat kleine, al dat vluchtige, al dat afmattende en dat vermoeiende in deze waereld, wat is het anders dan een ijdel spel; wat is het individu, dat de wegen en dat de bedoelingen van dat groote goddelijke, zooals dat in de waereld zich verwerkelijkt, wil trachten te keeren; wat is bijvoorbeeld in die christelijke drama's, wat is daar de Satan, de Satan die rond gaat om te verslinden — totdat ze zijn gaan begrijpen, dat de duivel eigenlijk de domme duivel is, dat de duivel door zijn eigen domheid wordt tenietgedaan. De duivel wordt in het Middeleeuwsche spel een komische figuur; — dat, wat zich inbeeldt opgeroepen te zijn tegen de macht van de Idee, dat, wat straks onthuld wordt in zijn armoe en in zijn naaktheid.

Ziedaar de comedie, ziedaar de menschelijke comedie, ziedaar Aristophanes, ziedaar de lach van Rabelais en die is onvergankelijk, want die is in alle werkelijkheid en die gaat door alle werkelijkheid, zoo goed als de stoet van hen, die zingen het Miserere, en die gaat door alle werkelijkheid zoo goed als de stoet van hen, die roemen, dat het goddelijke groot is en majestueus, waar het over deze aarde en waar het van den hemel komt.

De lach — de comedie . . .

Maar eigenlijk is in die comedie nog een ont-

sluiering van het vooze, van het gebrekkige. De domme duivel, die beschouwd wordt, is dan toch nog de duivel, maar Faust heeft geweten, Goethe heeft begrepen, dat de duivel, Mephistopheles staat onder de engelen Gods, dat de booze zijn zìn heeft in de waereld, dat de gebrokenheid en de disharmonie voorondersteld worden in de harmonie en in de eenheid van de dingen en wie dit beseft, is uit boven de comedie en boven de tragedie en hij heeft dien zachten humor, waaraan eigen is een lach en een traan... En is er dan nog een hoogere stijging denkbaar?

Ja, want waar deze humor is, daar is iedere plek gewijde grond, daar is alles ontsloten als dat eene goddelijke wonder, daar is de wijding en de wijding is de opperste categorie ìn de schoonheid... Het allervolmaaktste, en wanneer het zóó geworden is in het menschenhart, dan geeft dit menschelijk hart een antwoord op de impressie, die komt van de natuur en van het leven, op de Godsstem, die de Idee doet luiden door de waereld heen. Dan komt er een antwoord en dan zegt de mensch op eigen wijs hetgeen hem vervult. Dan komt er een antwoord uit den menschelijken geest, wanneer die menschelijke geest hiertoe is in staat, wanneer die menschelijke geest moet, wanneer die mensche-

lijke geest is de eigenaardige geest van den kunstenaar en van den kunstenaar is dit diepe beleven, dit diepe voelen, is dit bewogen worden tot in den afgrond van zijn zijn en van den kunstenaar is juist daarom de visie, het visionnaire. Dat, wat hem treft, dat werpt hij terug en dat wordt tegenover hem aanschouwd, dat wordt aanschouwing, hetzij dan voor zijn gezicht, hetzij dan voor zijn gehoor, dat wordt door hem vorm, uiting; door zijn bewegelijkheid en zijn bewogenheid brengt hij, hetgeen hem vervult tegenover zich als visioen en toch is hij de kunstenaar, toch is hij de vrije mensch, toch is hij, en dit schijnt wonderlijk, en toch is het eenvoudig, de mensch, die in zijn bewogenheid zoo rustig is. En weet ge waarom? Schopenhauer heeft het ontdekt. Omdat die wil niet meer is de aardsche wil, omdat hier niet meer is het begeeren. Als een mensch een vrouw aanziet om te begeeren, wordt hij niet de kunstenaar, die de schoonheid uitbeeldt van die vrouw... Neen, maar wanneer die mensch zich vergeet als zinlijk mensch, wanneer hij niet is geworden, om met Schopenhauer te spreken: het oog en het oor, waarmee alles zichzelf aanschouwt en zichzelf waarneemt, dan is die mensch de zeer bewogen mensch, dan is die mensch de vrije kunstenaar,

en dan zal hij zijn visioen doen uitstralen, omdat hij het niet laten kan. Gelijk resoneeren moet op een gelijkgestemd speeltuig een ander speeltuig in het vertrek, moet resoneeren deze kunstenaarsgeest op dat leven, dat komt van buiten, en hij doet het, hij doet het op verschillende manieren, hij doet het in de muziek, in de plastiek, in de poëzie.

En nu hebben we hier weg te doen alle gedachte aan een werkelijkheid.

De kunst is nooit en nergens het teruggeven van de werkelijkheid; de kunst is eenvoudig het teruggeven van 's kunstenaars hart, 's kunstenaars ziel.

Wanneer een stoel geteekend wordt door Vincent van Gogh of wanneer die stoel geteekend wordt door Israëls of wanneer diezelfde stoel geteekend wordt door een man van de Renaissance, dan is het altijd weer een andere stoel en wanneer nu diezelfde stoel anders is geworden in den geest van den kunstenaar, — och en tenslotte kan van Gogh en kan Israëls en hoe ze verder heeten mogen, dat stoelbeeld, dat hij brengt op het doek, al zeer wèl missen, dan is hier toch precies het zelfde als in de muziek; in de muziek wordt niet nagebootst — dat is immers een kinderachtige muziek — het geluid van een vogeltje, het ruischen

van het water, — maar daar wordt eenvoudig uitgesproken en uitgezegd, dat, wat daar leeft en melodieert in het hart van den kunstenaar, en die kunstenaar heeft het ervaren in de waereld en die waereld is op hem losgestormd en heeft hem ontroerd en bewogen, heeft hem bewogen in alle klaarte en in allen vrede.

En nu antwoordt hij op die stem, en nu kan hij dat doen in een stroom van melodieën, en hij kan dit doen architectonisch, hij kan het ook doen pictoriaal, hij kan het ook doen in een beeld, hij kan dat doen, doordat hij weergeeft op zijn schilderij een landschap, doordat hij weergeeft in zijn architectuur het innerlijk van zijn harmonisch zijn en daar hebt ge het: juist aan dit architectonische. Ge zult toch niet zeggen, dat een Grieksche tempel of een Gothische kathedraal namaakt de werkelijkheid: — neen, maar ge zult zeggen dat daar de ziel van een mensch is geweest en die menschenziel is ontroerd door de waereld en nu heeft hij een sprake gezocht en die sprake, die voor den musicus is een stroom van melodieën, was voor hem het bouwen van dien tempel geworden — „eine erstarrte Musik" heeft, meen ik, Winkelmann gezegd, als hij sprak over de Grieksche architectuur en zóó is het ook.

Eine erstarrte Musik. Och, en zóó is het ook in de schilderkunst; in de schilderkunst is het desgelijks en we zien het in onzen modernen tijd, in onzen modernen tijd, die ons zooveel te beleven geeft; want dit moderne, nietwaar, het heeft zijn wonde, — haar wonde heeft de Fransche school, de Hollandsche school, de Haagsche school, maar gij zijt er toch niet onkundig van, dat daarop gevolgd is zooveel anders, dat we hebben gekend het naturalisme, — maar dat dit naturalisme, zooals alle naturalisme, was, om met Zola te spreken, de natuur weergegeven door een temperament, dat het naturalisme het zich bewust werd, hoe het eigenlijk was in de natuur de beelding van het temperament, van den scheppenden kunstenaar, dat, wat hij daar op het doek bracht, was zijn impressie en anders niet, maar als die schilderij dan zijn impressie is, dan is het toch een impressie van den geest en dan is de geest toch souverein.

Ziet ge nu, hetgeen deze impressionisten verbindt met de kubisten. Als een kubist nu komt en zegt: maar die natuur, dat is het onbewuste, die natuur is er niet ter wille van de schoonheid, die natuur is voor zich zelf, worstelend om aanzijn, om leven, die natuur is in het toeval verstrikt en nu komt de geest en nu zal ik die

natuur maken, zooals ze naar den canon der kunst behoort te zijn: nu zal ik op mijn doek brengen die verstrakte, mathematisch geworden natuur. Daar hebt ge nu het kubisme, vergeestelijking van de kunst en daar hebt ge de nog vrijere kunst van Kandinsky; Kandinsky, hij heeft het ook theoretisch ontwikkeld, wil loslaten die verstarde en strak geworden mathematische natuur. Wat heb ik te doen met de natuur, — heeft een musicus met de natuur te doen? Een musicus komt in de stemming van een avond, een zomeravond, en hij gaat naar buiten en die stemming zet hij om in die reeks van melodieën en dan is immers die zomeravond slechts een aanleiding en hij copieert dien zomeravond niet. Laten we nu niet kinderachtig zijn, zegt Kandinsky, laten we de natuur toch loslaten, waarom de natuur nog eens te brengen op het doek? Dat kan de photografie veel beter bewerkstelligen en veel zuiverder... Neen, de geest is zichzelf genoeg. Wat uit den geest uitstroomt, brengen we naar voren op eigen wijs — we maken van wat daarbuiten is, een menschelijk poëem en dat poëem brengen we in onze compositie — want Kandinsky is de groote man van de kompositiën, — die impressie brengen we op doek, een spel van kleuren, een beweeg van lijnen — en dan

is er nog maar één schrede verder, dan komt ge tot de absolute kunst, die, zegt Kandinsky, de stemmingen van een moment en al die stemmingen verbindt tot een houding tegenover het leven, en in zoo'n moment wordt de wijding, wordt de devotie, altijd weer geboren in ons, stijgt uit het onbewuste naar de klare, naar de lichte zônen van de menschelijke ziel, en dat Goddelijke en dat Eeuwige, dat te beelden, zooals de musicus het doet in zijn rythmen en in zijn maat, dat diepere nu te beelden door linien die we maken op onze doeken, of in een teekening, — dat is de zin van dat moderne, van die absolute kunst, en dan is daarbij immers uitgesloten het reproduceeren van de werkelijkheid. ...En als ge nu komt tot de poëzie, is het hetzelfde weer; — in de poëzie, daar hebt ge, hetgeen de musicus had; de musicus had dat innerlijke, dat nog chaotische: in de plastiek wordt dat innerlijke veruiterlijkt, daar staat het voor ons, we kunnen het zien in dien architectonischen bouw, en nu onderscheidt men het onmiddellijke: het staat voor ons in dat beeld, in dat schilderstuk, en nu komt de poëzie en vereenzelvigt, want ze ziet het met den musicus muzikaal en met de plastiek aanschouwelijk, — alleen, ze aanschouwt een waereld daarbinnen.

Zooals de musicus ons geeft zijn notenschrift, zoo geeft de poëet ons zijn partituur in woorden, en het begint te zingen en te leven, en het zingt in onszelf, maar het zijn die drukletters niet, maar wat door die drukletters in onszelf wordt gewekt; — hier hebt ge weer de waereld van het innerlijke, hier hebt ge weer de moderne kunst, zoekend en worstelend om de juiste taal te vinden. Dat worstelen hebt ge ontdekt bij Gorter in zijn School der Poëzie, in zijn Verzen, ge hebt het ontdekt bij Van Deyssel, in zijn Opstellen, en bij de groote Fransche decadenten; het is altijd weer het zoeken van nieuwe woorden, die dieper dringen in dat onzeggelijke, dat zoo onzeggelijk is, omdat het in geen zeggelijkheid kan opgaan, omdat we hier te doen hebben met de Oneindigheid.

Ziedaar dan de zin van de kunst... en nu zult ge misschien zeggen, dat de kunst, zooals ik die geteekend heb, niet is de kunst van iederen dag, dat niet alle kunst beantwoordt aan deze groote idee, dat niet in alle kunst voorondersteld is wijsheid en religie... Ik geef het u toe... Ik geef u toe, dat daar een kunst van de waereld is, een kunst van overprikkeling, van sexualiteit, een kunst van ijdel spel, een kunst van heftige passie, maar er is ook een andere kunst, en die

heeft eenmaal Nietzsche gekenschetst in zijn „Menschliches Allzumenschliches". Dan spreekt hij van een kunst, als van een klaren, blauwen hemel en de groote kunst is als die hemel blank en sterk en mild, en wat ze geeft, dat is niet de passie, maar dat is de zelfbeheersching, dat is de stijl, dat is het overwonnen hebben van de driften, dat is het rustig wezen. Het ideaal van Nietzsche, dat is het groote ideaal van het Slavonische ras, — want in Nietzsche is Slavonisch bloed, — dat is het ideaal van den vrijen mensch, van den mensch, die liever heeft dan de weekheid en de geblaseerdheid van den vollen zomer, — die liever heeft de klaarte en de ijzige koelte van een sterrennacht op de rots, . . . dat is de geweldige, machtige kunst, waarin de Idee, dat is het Eeuwige, zich uitbeeldt, dat is de overwinning van de waereld, en wanneer Tennyson ergens heeft gesproken van een paleis der kunst, waarin hij neerzat, en hij was omringd van alle schoon, van alle prachten, — de dingen van sculptuur en van pictuur en van plastiek waren bij hem en muziek ging ruischend door de zalen en toen kwam tot hem de Godsstem: hij zou de waereld ingaan en daar sloven en zwoegen, eerst dan zou hij waardig gekeurd worden, om hier te keeren, — dan begrijpen we dat;

want wat de kunstenaar noodig heeft, dat is een louterend bad, dat is de wedergeboorte uit het water en uit den geest, — indien ge wilt uit het vuur, en dan eerst kan volbracht worden, wat Michel Angelo, die sterke, machtige, die in zooveel opzichten voorafbeeldt onzen modernen tijd, met zijn reusachtigen wil tot bezit, met zijn geweldigheid, wat Michel Angelo heeft uitgebeeld, wanneer hij heeft getoond aan ons de sibyllen, de profeten en de apostelen; — de sibyllen, die de boeken van het Noodlot voor zich hebben en die begrijpen, — dat is het weten, en de profeten, die zich verloochenen, die prediken aan de waereld zelfverbrijzeling, — dat is de religie, en dan de apostelen, die door de waereld uitgaan en zeggen: „Alzoo lief heeft God de waereld gehad, dat Hij heeft gezonden Zijn eengeboren Zoon", dat Hij in die kreatuurlijkheid heeft doen mensch worden zijn onsterfelijke Gedachte, en ze kunnen ervan getuigen, dat op den Pinkstermorgen op hen is neergedaald de Geest en dat is hun vrede en dat is hun vrijheid in het hemelsche Jeruzalem . . . ze kunnen het uitbootsen in hun poëmen, want ze hebben gezien de Stad, waar iedere poort is een parel, en daar is een stroom van blank azuur, daar is het zuiverste, het onvertroebeldste licht.

Ik heb gezegd. —

BOEKEN VAN WIJSHEID EN SCHOONHEID

In deze reeks is zoo juist verschenen:

URENMET JACOB BÖHME

Een Keur van stukken uit zijne werken, vertaald en van een Inleiding en [uitvoerige] aanteekeningen voorzien

door DR. A. H. DE HARTOG

f 1.50 ingenaaid **f 1.90 gebonden**

Een nieuw deel in de serie „Boeken van Wijsheid en Schoonheid" — van welke reeks de Nieuwe Crt schreef, dat zij „op een zeer hoog niveau" staat. Dr. A. H. DE HARTOG was zeker de rechte man om den lezer in te wijden in de geschriften en de ziele-wereld van den beroemden schoenmaker van Görlitz, die door zijn mystiek meer invloed heeft geoefend dan menig school- of kerkgeleerde".

Vroeger verschenen reeds:

URENMET SCHOPENHAUER

Een Keur van stukken uit zijne werken, vertaald en van een Inleiding en aanteekeningen voorzien

door PROF. DR. B. H. C. K. VAN DER WYCK

f 1.50 ingenaaid **f 1.90 gebonden**

DR. J. D. BIERENS DE HAAN in het Tijdschr. voor Wijsbegeerte „Een enkelvoudig beeld van den invloedrijken wijsgeer is hier met vaste trekken ontworpen, terwijl het schoone Duitsch door den vertaler in een even voortreffelijk Nederlandsch is overgebracht".

UREN MET SHAKESPEARE

Een Keur van stukken uit zijne werken, vertaald en van Inleidingen en aanteekeningen voorzien

door DR. EDW. B. KOSTER

f 1.50 ingenaaid **f 1.90 gebonden**

Dr. J. L. WALCH in Het Vaderland: „Dr. Edw. B. Koster gaf ons een reeks vertalingen van fragmenten uit Shakespeare, met een mooie en interessante inleiding voorzien. Er zijn veel Shakespeare-vertalers; Van Looy en A. Roland Holst behooren tot de jongste en tot de zeer woord- en klankgevoeligen. Maar Edw. B. Koster behoort tot de geleerdste en zorgvuldigste. En ik geloof, dat voor een vertaler die laatste twee eigenschappen nog wel de kroon spannen; vooral wanneer ook dichterlijk besef aanwezig is in een mate als Dr. Koster dat bezit".

UREN MET SPINOZA

Een Keur van stukken uit zijne werken, vertaald en van een Inleiding en aanteekeningen voorzien

door DR. J. D. BIERENS DE HAAN

f 1.50 ingenaaid **f 1.90 gebonden**

Prof. v. d. WYCK in een uitgebreide recensie in Onze Eeuw: „Een boek dat den lezer, hoofdzakelijk in de eigen woorden van Spinoza, de leer van dien beroemden wijsgeer doet kennen. De schrijver heeft zich op vernuftige wijze van zijn taak gekweten... Het mooie boek besluit met een merkwaardigen brief van Spinoza over een tegen hem verschenen schotschrift... Deze vurige bewonderaar van Spinoza is zelf geen Spinozist, maar een onafhankelijk denker, die door aanvulling en interpretatie Spinoza beter tracht te verstaan dan deze zich zelf verstaan heeft".

UITGAVE HOLLANDIA-DRUKKERIJ — BAARN

201494_002

berg048wete01

De wetenschap en hare waereldbeschouwing